

ברוך קימורלינג מיליטריזם בחברה הישראלית

משה דיין כנקודת-מוצא

בהספד המפורסם שנשא ב־1 במאי 1956 לנוכח קברו של החייל רועי רוטברג אמר משה דיין: "לא מהערכים אשר בעזה, כי אם מעצמנו נבקש את דמו של רועי... את חשבוננו עם עצמנו נעשה היום. דור התנחלות אנחנו, ובלי כובע הפלדה ולוע התותח לא נוכל לטעת עץ ולבנות בית... אל נירתע מלראות את המשטמה המכלה וממלאת חיי מאות-אלפי ערבים היושבים סביבנו. אל נסב את עינינו, פן תחלש ידנו. זו גזירת דורנו. ברירת חיינו – להיות נכונים וחמושים, חזקים ונוקשים, או כי תישמט מאגרוֹפנו החרב ונכרתו חיינו". דומה שכיום, יותר משלושים וחמש שנים אחרי שאמירה בוטה זו נזעקה, נוכל להבחין בהספד פיוטי זה בכמה מן הצפנים המרכזיים החיוניים לפענוחה של החברה היהודית-ישראלית. גם כאשר בערוב ימיו הציב דיין סימן-שאלה בפני אמירה זו – בשאלתו הרטורית "הלנצח תאכל חרב?" – עדיין נותרה קביעת המצב בעינה, ורק תהייה נתוספה לאמירה המקורית.

שבעה צפנים מובלעים, ובעצם גלויים, בדברים אלה, והם אשר הפכו אותם לטקסט לא רק בלתי-נשכח אלא גם הכרחי להבנתה של החברה הישראלית, ולהבניית המציאות שבה אנו מצויים:

- * אנו מדינה של מהגרים-מתנחלים, אשר עצם קיומה באזור אינו מובטח, ואינו מובן מאליו.
- * ה"ערבים" – כקטיגוריה כוללת ובלתי-מובחנת – שונאים "אותנו" (ובצדק מבחינתם).
- * מצב זה הוא הכרח שאין לשנותו, זה "גורלנו" ואין לנו שליטה עליו, כל שבידנו לעשות הוא להבטיח את "קיומנו".
- * קיום זה מובטח בעזרת האגרוף והחרב בלבד, מכאן שאם "תישמט מאגרוֹפנו החרב ונכרתו חיינו".
- * כל יתר המטרות הכלל-חברתיות נבלעות בהכרח בתוך המטרה הדומיננטית של הבטחת הקיום (בהזדמנות אחרת, כזכור היטב, הובע רעיון זה באמצעות אי-היכולת לשאת יותר מ"דגל" אחד – "דגל הביטחון" מול "דגל הרווחה" וכל יתר המטרות הכלל חברתיות).
- * מוטל עלינו להיות חברה מגויסת, כלומר, גם כשאנו נוטעים עץ ובונים בית, עלינו לאחוז בשלח (בגרסה פרשנית במקצת: גם העץ והבית הם חלק מן השלח).
- * עלינו לקבל כמוֹבן מאליו את הקורבנות בחיי-אדם (ומן הסתם גם את המחירים בתחומים אחרים), שאנו מקריבים תמורת עצם הקיום.

כמוֹבן, מדי פעם היו קולות שבמידה זו או אחרת קראו תיגר על הצפנים האלה, ובלי ספק קיימים בתרבות הפוליטית הישראלית – כבכל חברה מוכרת אחרת – גם צפנים מתחרים וסותרים. אך הדומיננטיות של צפנים אלה, ובעיקר הנסיבות והתוצאות המוסדיות והפוליטיות שלהם, עיצבו את החברה הישראלית במידה מכרעת. תיאור כזה של המציאות אינו מתקיים בחלל ריק; יש לו בסיס מוסדי ובסיס של התפלגות העוצמה והפרקטיקה החברתית-מדינית. מרבית הגברים וחלקים חשובים של האוכלוסייה הנשית – הם ואבותיהם, ילדיהם ואף ניניהם – התנסו בשירות צבאי וביטחוני וחלקים נכבדים מהווייתם התעצבו במהלך שירות פעיל וממושך, במלחמות ובפעילויות ביטחוניות לסוגיהן (כולל פעולות שיטור בשטחים כבושים ודיכוי מרי אזרחי). השתתפות זו הינה

אישית וקולקטיבית כאחת, ואף ניתן להגדירה כמצב טוטאלי, החדר כמעט לכל פינות החיים. היהודי הישראלי חווה חוויה צבאית כחייל (קרבי או לא), כהורה של חייל, כהורה שכול או כאלמנת מלחמה, כקורא עיתון או צופה בטלוויזיה, ומעל לכל כבן השבט היהודי. אם קיימת חוויה סוציולוגית משותפת לכל הדורות, לכל העדות, לדתיים (כולל אורתודוקסים שבאורתודוקסים) וללא דתיים, לילידי הארץ ולמהגרים אליה (מעל ומעבר ל"דור" זה או אחר), לבעלי דעות ימניות או שמאליות, למנהיגים ולמונהגים, למשכילים ולהידיוטות, לנשים ולגברים – הרי זוהי חווית המלחמות והצורות השונות והמגוונות של השתתפות בשירות הצבאי והביטחוני, סדיר, מילואים וקבע, בגלוי ובחשאי, בשגרה ובפתע. בהווה זו כרוכים אלה באלה אימה, דיכאון והתרוממות הרוח, ניצחונות וכשלים, בדידות והרגשת יחד, שנאה ושאיפת התפייסות, ציות ומרידה, אימוץ כל כוחות הגוף והנפש ופסיביות גמורה, נטישת הארץ ונגעת אליה. כל אלה הן אמנם חוויות אוניברסליות של האדם באשר הוא, מעל ומעבר לזמן, למקום ולתרבות, אלא שבהקשר הישראלי, חלקן הארי עובר דרך מסגרת הצבאיות ומצב הסכסוך הקהילתי, ובכך מקבל לא רק גוון מיוחד, אלא גם מכנה משותף.

בין אם נרצה בכך ובין אם לאו – אנו חברה מיליטריסטית מובהקת, ומיליטריזם זה הוא גם העיקרון המארגן המרכזי שסביבו נעה החברה הישראלית, פועלת, קובעת את גבולותיה, את זהותה ואת כלליה המשחק הנהוגים בה. הגיע הזמן לקרוא לילד בשמו בשיח הציבורי, לנתח את התופעה והשלכותיה, ובמידת האפשר גם להסיק ממנה מסקנות. אמנם אין זה מסוגי המיליטריזם המקובלים ביותר בדימוי הציבורי, יש לו ייחוד וגוון ישראלי מקומי, וזו אולי אחת מן הסיבות שעד כה היה המיליטריזם קשה לאיתור, לגילוי ולניסוח. במסה זו ייעשה ניסיון לאתר ולנסח את המיליטריזם הזה, בעיקר בהקשר של עצם קיום הסכסוך בין חברת המהגרים-מתיישבים היהודית ובין הטיבה ה"ערבית" (על מעגליה השונים), אופן הטיפול בסכסוך ובתוצאותיו כלפי "פנים" היהודי ותפקידו בבניית רפואיים ייחודיים לחברה הישראלית, כמרגם אופן עיצוב היחסים עם "הטיבות הערביות" באמצעות ניהול הסכסוך.

הגדרות ופרשנויות קודמות

אחת מן ה"חידות" החביבות על אנשי מדעי החברה העוסקים בחקר החברה הישראלית הינה השאלה – הכיצד זה ייתכן כי בישראל, שבתוכה תופסים הכוחות המזוינים מקום כה מרכזי והינם בעלי חשיבות המוגדרת כ"קיומית", לא התפתח מיליטריזם (ראה למשל, Luttwak and Horowitz 1977, 267–280; Perlmutter 1977, xiii; 1975). הכיצד מדינה, שבה אנשי-צבא בכירים נהנים מיוקרה כה רבה, תקציב הביטחון מהווה יותר מרבע של הוצאות המדינה, ואף מתקיימת בתוכה תשלובת צבאית-תעשייתית (military-industrial complex) שצברה עוצמה ניכרת (Mintz 1985) – כיצד מדינה כזאת לא היתה לחברה מיליטריסטית, או למעין ספרטה מודרנית? התשובות שברוך-כלל ניתנות לשאלה הזו מבקשות הסבר בצירוף של משתנים ובעיקר: חוסנה של המערכת הפוליטית והתרבותי-הפוליטית הדמוקרטית (Halpern 1962, 317–358); אופיו של הצבא הישראלי כ"צבא העם", או כ"צבא מהפכני" שעבר תהליכי רוטיניזציה, כלומר צבא שבנו מעיקר על כוחות מילואים "אורחיים", עובר תהליכי "אורח" ואינו יכול ליצור מעמד צבאי נפרד בעל תודעה ואינטרסים עצמאיים, וכן קיומו של מידור (compartmentalization) מוסדי ומנטלי בין הצבא לתחום האזרחי (Perlmutter 1968; Horowitz 1977; 1982). כן נהוג לחשוב כי לצבא שחייב לעסוק באורח אינטנסיבי ומתמיד בבעיות ביטחון "אמיתיות" אין לו נכונות, צורך, ויכולת לפתח מיליטריזם (זאת מתוך הנחה סמויה כי מיליטריזם הינו תכונה הנובעת מן הצבא כמוסד ולא מגורמים חיצוניים לו, הקשורים למשל במדינה ובמטרה). ולבסוף נטען כי הצבא, או ליתר דיוק קציניו הבכירים, ממילא "שותפים" בקבוצת האליטה מקבלת ההחלטות, הנהנית מהקצאת המשאבים, ועל כן, לטבח שותפות זו, אין לצבא צורך להתערב התערבות כוחנית או "מנוגדת לכללים דמוקרטיים" בתהליכים הפוליטיים והחברתיים!

כשהצבא אכן מתערב בעניינים אזרחיים, נתפשת התערבות זו כ"חויבית", בבחינת "הרחבת תפקידים" (role expansion) על-מנת לתרום לחינוך שכבות נחשלות (Azarya 1983; Lissak 1972;).

1. ישראל אף מתוארת כצועדת לקראת "דמוקרטיה-צבאית" (Peri 1983, 283–287), מושג בעל סתירה פנימית, שנתעד "ליישב" ככל הנראה את הניגודים בין ממצאי החוקר לבין ערכיו ה"ציוניים". במישור התרבותי יותר מתואר המקרה הישראלי כמושגים של קיום מתוך תואם (concordance) ותלות-הדדית בין הצבא לחברה, המיוצגת על-ידי המערכת הפוליטית (Schiff 1992).

(Roumani 1979), להתיישבות (Bowden 1976, 135–158), לקליטת עלייה (Azarya and Kimmerling 1983), ולפיתוח התרבות הפופולרית בשירות הכלל (Azarya 1983). רוב החוקרים ומשתתפים אחרים בשיח הציבורי נוטים להגדיר את ישראל באופן "חיובי" כאומה מגויסת ("nation-in-arms"). שבה האזרחים משמשים לעת-הצורך כחיילים הנקראים להגן על מולדתם, ופושטים את מדיהם עם חלוף הסכנה, מבלי שהדבר ישפיע על מיקומו של הצבא בחברה. לצבא, כך נטען, אין השפעה "מעבר לנדרש" בתחומים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים (Luckham 1971, 24–25). כל זאת לעומת המדינה כבסיס צבאי ("garrison state") בלשונו של הרולד לזוול (Laswell 1941), שבו מנהלים את המדינה מנהלי אלימות (managers of violence) וכולה מכוונת ובנויה כדי לקדם באמצעים צבאיים סכנות מן החוץ, לנוכח סביבה עוינת ומאיימת. ישראל גם איננה יכולה להיות מסווגת כמדינה פרטוריאנית ("praetorian state"), שבה המוסד הצבאי משחק תפקיד מכריע בתהליך המדיני מחמת חולשת המוסדות הפוליטיים (Finer 1962). בין אם באמצעות שלטון צבאי ישיר, ובין אם באמצעות השפעה מכרעת על המוסדות הפוליטיים (Rapoport 1962).

לעומת זאת, לאחרונה נוטים כמה חוקרים ישראליים, כגון כרמי ורחנפלד (Carmi and Rosenfeld 1989), לאפיין את החברה הישראלית כמיליטריסטית, ותולים את המיליטריזם בתפנית הלאומנית, וב"בגידה" שבגדה מפלגת הפועלים המרכזית (מפא"י) בסוציאליזם. הם רואים את נקודת-המפנה בעקבות כינון המדינה ב-1948 והתפנית אל ה"גוש המערבי" יחד עם ההבנה כי במקום פתרון הסכסוך עם הפלסטינים בדרכי שלום היתה כדאיות-מעמדית בהחצנת (externalization) הסכסוך ובהפיכתו מסכסוך בין-קהילתי לסכסוך בין-מדינתי, ולו רק כדי למנות את שיבת הפליטים הערבים. לעומתם טוען בן-אליעזר כי לחברה הישראלית יש שורשים מיליטריסטיים עוד מתקופת הקהילה היהודית הפוליטית בפלסטינה המנדטורית, שבה התגבשה ההכרה שאת הסכסוך היהודי-ערבי ניתן לפתור רק באמצעים כוחניים-צבאיים, גישה שיש לה המשך מאז ועד היום (בן-אליעזר 1988). אניטה שפירא טוענת למעבר מ"אתוס דפנסיבי" בניהול הסכסוך, ל"אתוס אופנסיבי" בעיקר מאז המרד הערבי הגדול של 1936 וביתר שאת מאז תום מלחמת-העולם השנייה, כאשר התרבות הפוליטית המקומית היהודית נוכחה לדעת שאין אלטרנטיבות אחרות ואימצה גישות כוחניות ופנתה לפתרונות "צבאיים" (שפירא 1992). שינוי זה ב"אתוס" לא נראה כמשנה את יסודות החברה הישראלית. כתוצאה משינויים אלה נוצרה גם אליטה שבסיס עוצמתה החברתית ומרכזיותה נבעו מתפקידיה הצבאיים או הביטחוניים. אלא שההנחה הכללית המוסכמת על מרבית מרעני החברה וההיסטוריונים בישראל, להוציא כמה יוצאים מן הכלל, היא שאין בישראל מיליטריזם. ואף-על-פי-כן מורגש הצורך להסביר מדוע אין מיליטריזם, לנוכח קיום תנאים נוחים לכאורה להיווצרותו, והופעתם של כמה סמנים של מיליטריזם בתחום זה או אחר.

הטענות המרכזיות של מסה זו תהיינה כי, בניגוד למרבית הגישות במדעי החברה בישראל, השוללות קיום מיליטריזם בישראל, ואפילו את עצם אפשרות היווצרותו, אכן התפתח בישראל מיליטריזם, אשר השתנה מדי פעם בצורתו ובעוצמתו, עד אשר הפך לאחד מן העקרונות המארגנים המרכזיים של חברה זו. המיליטריזם הישראלי התפתח בעיקר כאחת מן התגובות למצב הסכסוך שמפעל ההתיישבות הציונית מצוי בו מאז היווצרותו בפלסטינה, אל מול סביבתו הערבית שראתה בו מפעל קולוניאליסטי מובהק (Kimmerling and Migdal 1993). יחד עם זאת, מיליטריזם זה גם הפך לאחד המקורות של יצירת אינטרסים להמשך קיומו של הסכסוך, תוך הפיכתו לחלק אינטגרלי ושגרתי של החברה היהודית וספיגתו לתוכה כנתון שאין לשנותו. מיליטריזם זה, שלבש ופשט צורה במשך הזמן, היה מצוי בירידה מאז 1977, אולם החל מתחילת שנות ה-90 הוא הולך ומתעצם שוב.

דפוסי מיליטריזם

למיליטריזם יש שלושה מימדים עיקריים, אשר כל אחד מהם יכול להתקיים בנפרד, או בצירופים שונים עם כל אחד משני המימדים הנוספים. כל צירוף כזה ייתן מיליטריזם מסוג אחר, אם כי לא כל הצירופים האפשריים מתקיימים בהכרח במציאות. המימד האחד הוא המימד הכוחני-פוליטי, מימד שני הוא תרבותי, והמימד השלישי הוא הקוגניטיבי.

המימד הכוחני בא לידי ביטוי כאשר לאורך זמן מתקיים שלטון צבאי (military rule) ישיר או עקיף – באמצעות קולונלים וגנרלים (גם כאשר אלה פושטים מדיהם לצורך מתן חזות אורחית לשלטונם). שלטון זה מבוסס בעליל אך ורק על כוח הכפייה של כידוני הצבא ונאמנותו להנהגה. במצב כזה מפקדי הצבא הם מקבלי החלטות, קובעים את סדר-היום הציבורי ואת הקצאת המשאבים לטובת הצבא עצמו, או לטובת המעמד או הקבוצה האתנית או הלאומית אליהם

משתיכים הקצינים ומתוכם יוצאים אלה המצויים עמם בקואליציה סמויה או גלויה. מצב זה התקיים בחלק מן המשטרים הצבאיים באפריקה (Coleman and Brice 1962, 359–406) ובאמריקה הלטינית בשנות ה-70 (קאופמן 1990). אל השלטון הצבאי עשויה להתווסף נכונות של חלקים משמעותיים של אזרחי המדינה לקבל את שלטון הצבא כמובן מאליו, כפי שהיה הדבר, למשל, בתקופת מלחמת השחרור של ארצות אמריקה הלטינית, כאשר הצבא נתפש כנשוא הדגל של השחרור הלאומי מעול הקולוניאליזם (Johnson 1964, 13–35), או בתקופת שלטון ה"טורקים הצעירים". במקרים אלה הפוליטיקאים-אזרחים נתפשים כ"נחותים" מבחינה מוסרית, מבחינת יעילותם ויכולתם לנהל מדינה, ניקיון כפיהם, הפטרויות שלהם וכדומה לייצג את "האינטרס האמיתי" של האזרחים והאומה. במלים אחרות, כאשר ההתייחסות אל המשטר הצבאי הופכת ל"מובנת מאליה" ויחס זה חודר אל תוך המפה הקוגניטיבית של הקולקטיב, חודר המיליטריזם עמוק יותר לתוך החברה אך בולטותו כמשטר צבאי יורדת.

מרבית טיפוסי המיליטריזם מפתחים גם מעין חשיבה צבאית, או מה שמכונה בספרות המקצועיים "military mind". כללית, חשיבה צבאית זו, שאף היא מעין טיפוס טהור (ideal mind) ובריאי, מאופיינת על-ידי צירוף של כמה תכונות:

- א. ראיית האדם (בעיקר זה המוגדר או נתפש כ"אויב") כרע מנעוריו, אנוכי, חלש אופי ולא רציונלי, המבין רק את "שפת הכוח"; מכאן,
- ב. שאפשר לפתור קונפליקטים חלוקתיים (allocative) וערכיים רק באמצעות שימוש בכוח אלים, וברמה הבין-מדינתית, באמצעות מלחמה.
- ג. במציאות של סדר בינלאומי בלתי-משתנה, שבו ה"שחקנים" הם מדינות-לאום, שולטים חוסרי-ציביות וחוסר-ודאות, אשר יובילו תמיד למלחמות אזרחיות, או למלחמות בקנה-מידה גדול יותר (רק מאון האימה הגרעיני צמצם במידה מסוימת את חוסר-היציבות הזו).
- ד. האחריות העליונה של אנשי-הצבא ומנהלי האלימות "המקצועניים" (ומכאן גם של כל מי שעוסק ב"ביביטחון לאומי") הינה עמידה על משמר הגנת המדינה, ביטחונה ועצם קיומה במציאות של מלחמת הכול בכול פוטנציאלית.
- ה. הסכנה הביטחונית-קיומית היא תמיד מיידית. כיוון שקשה להעריך הסתברות של סיכונים, תמיש יש להעריך את גודלם ולאמץ את "התרחיש הגרוע ביותר", בעיקר משום שבניגוד ל"נו", "אויבנו" נוהגים בדרך-כלל באורח לא רציונלי.
- ו. ככל שיושקעו משאבים חברתיים (חומריים ואנושיים) רבים יותר בביטחון, הוא יגדל; רמת הביטחון לעולם אינה מקסימלית בכל מצב נתון, ותמיד אפשר (ורצוי!) להעלותה.
- ז. צבא מקצועי כפוף ל"דרג האזרחי", וכך צריך להיות, אבל יחד עם זאת, הפוליטיקאים אינם מסוגלים תמיד להבחין בין מטרות כלל חברתיות רצויות וכאלה שאינן רצויות. למשל, המלחמה כשלעצמה, אם אינה כפיה, אינה מטרה רצויה. מלחמה בלתי-הכרחית או בעיתוי לא נכון, רק מחלישה את עוצמתו הכוללת של הקולקטיב ומזיקה לביטחון הלאומי. אל לאנשי-הצבא להתערב בפוליטיקה, אך חובתם להעביר חוות-דעת מקצועית למדינאים ולהתריע מפני פחזנות וסתם תוקפנות שלא לצורך. יחד עם זאת, ורק במקרה הצורך, ימליצו על "מלחמת מנע".
- ח. מי ששר שירי תהילה למלחמה הם האזרחים, מדינאים, פילוסופים, משוררים, סופרים, אנשי אקדמיה ותקשורת, שמעולם לא ראהו מקרוב ולא חוו את זועותיה. תפישת המלחמה שלהם עומדת בניגוד לתפישתו של איש-הצבא המקצועי; הצבאות המקצועית היא בבחינת מדע, והיא מבוססת על הנחות-יסוד רציונליות טהורות.²

במקרה זה המיליטריזם תובע, ובדרך-כלל אף זוכה, לפחות מידה בסיסית של לגיטימציה, המעוגנת בתרבות הפוליטית של המדינה. יחד עם זה טיפוס זה של מיליטריזם אינו מלווה בהכרח בטקסיות מרובה, והצבא עדיין נתפש כמוסד אינסטרומנטלי מעיקרו. זהו צבא המרחיב תפקידיו לצורכי פיקוח ושיטור (constabulary control), הגנה על ביטחון-פנים, הגנה על אינטרסים של-רעצמו ושל קבוצות-אתניות, מעמדות ושכבות הקשורות עמו בקשרי גומלין ותלות-הרדית. לעתים, כמו בניגריה, זאיר, קונגו, לבנון או סריביה, מעורב צבא כזה במלחמות-אזרחים. לכאורה אין ולא היה מיליטריזם מן הסוג הזה בישראל. אולם קביעה מעין זו תליה בהגדרת הקולקטיב הישראלי ובקביעת גבולותיו.

2. תיאור זה של התערה הצבאית נכתב בעקבות ניתוח הטקסטים של הנטינגטון (Huntington 1957, 59–79). לעומת זאת טען ינוביץ', כי דווקא ההתמקצעות עלולה להפוך את הצבא לפחות נענה לפיקוח אזרחי, שכן הוא יפתח אתוס הכולל בתוכו את "the politics of wanting to be above" (Janowitz 1971, 65–66) politics".

אם מדובר בקולקטיב היהודי מעיקרו, החי בגבולות "הקו הירוק" (קווי שביתת הנשק של 1949), כפי שהוא מוגדר על-ידי מרבית הסוציולוגים בישראל (Kimmerling 1992), אזי ישראל היא מדינה דמוקרטית ולא מיליטריסטית, לפחות במרחב השליטה האמור. לעומת זאת, אם מתווים את גבולות הקולקטיב מבולות הפיקוח הישראלי, וכוללים בגבולות אלה את שטחי הגדה המערבית ורצועת עזה הכבושים מאז 1967 (ואולי גם את "אזור הביטחון" שנתפס בדורים-לבנון והמוחזק באמצעות שילוב נוכחות צבאית ישראלית עם אחזקת צבא שכירים מקומי), ואם כל אלה נתפשים כאזור ספר (frontier) "התיישבותי" או "ביטחוני", שבו מצויים מזה שנות דור כשני מיליון פלסטינים תחת משטר כיבוש, אזי מיקומו של הצבא במערכת השליטה מקבל משמעות שונה. שליטה זו באמצעות צבא, שמבצע פעילות שיטור כדי להשקיט אוכלוסייה לאומית שלמה ולפקח עליה, ואף לדכא התקוממות עממית שפרצה בקרבה, הופכת את הצבא לשחקן ראשי בהבחנת ביטחון הפנים. במקרה של התוויית גבולות אלה לקולקטיב הישראלי (Kimmerling 1989), גם קשה להגדיר את המדינה הישראלית כמדינה "דמוקרטית" במובן המקובל של המושג. ישראל הופכת כך למה שניתן לכנות כ"דמוקרטיה של עם אדונים" או herrnvolk-democracy, וצבאה אינו שונה מצבאות "שכטיים" במדינות אפריקניות שונות, שמשטרן נועד להבטיח דומיננטיות של חלק אחד מאוכלוסיית הקולקטיב על חלקים אחרים.³ גם אם יזכו התרשבים הפלסטינים של השטחים הכבושים בצורה זו אחרת של ממשל-עצמי, ימשיך המצב הבסיסי הזה לשרוד, כל עוד הצבא הישראלי מוסיף להיות אחראי ל"ביטחון" באזורים הללו.

מיליטריזם תרבותי

מימד נוסף של מיליטריזם, היכול להשתלב בקדמיו, הוא המימד התרבותי. כאשר המיליטריזם מתבטא בעיקר במימד הזה ומצטמצם בו, והוא נטול מעיקרו ביטויים גלויים של כוחנות צבאית המופנית כלפי פנים (אם כי אין מצב חברתי "טהור" לחלוטין, גם לא בתחום זה), נכנה אותו *מיליטריזם תרבותי*. את האבטיפוס של המיליטריזם התרבותי (אשר אלפרד ואגטס מכנה אותו "מיליטריזם של אורחים", בניגוד ל"מיליטריזם של חיילים") (Vagts [1937] 1953, 451–483), ניתן לראות במיליטריזם הפרוסי, ואת פסגתו במיליטריזם הנאצי-היטלראי. יש להדגיש שכאן הצבא אינו שולט בהחלטות הפוליטיות, הנתונות כולן בידי אליטה פוליטית-אידיאולוגית, אף שזו יכולה להתגדר לעתים בלבישת מדי גנרלים ומרשלים. המיליטריזם התרבותי מוצא ביטוי במרכזיותו של הצבא בחווייה ובוהות הקולקטיבית, בהיותו אחד מן הסמלים המרכזיים של הקולקטיב, וגילום של הפטריוטיזם הצרף. כאן מקושרת כל החווייה הציבורית בטקסיות שבמרכז הצבא ואנשי-הצבא, או ארגונים כמריצבאיים (כגון תנועות-נוער המדגישות היבטים כחנניים והופעה "צבאית"), ומרבית המטרות הקולקטיביות מוגדרות בהקשרים של צבא ומלחמה. המלחמות נתפשות כחלק מרכזי מתוך החווייה הקולקטיבית, הן נקבעות על-ידי שליטים אורחיים, בעוד הצבא צועד בסך אל-יקרב במלחמות פטריוטיות ולאומיות, לצלילי שירי-לכת רועמים, והמוני החיילים הם נשואי אינדוקטרינציה ונתונים תחת פיקוח של "קומיסרים פוליטיים" למיניהם. הניצחונות מונצחים באפוסים עבי-כרס, שירי תהילה, סרטי קולנוע וטלוויזיה ואלבומים מפוארים, וחלק חשוב מן השיח הפרטי והציבורי הוא "שיח לוחמים". אנדרטאות לזכר לוחמים ונופלים (אלמוג 1992), ימי יזכרון (Liebman and Don-Yehiya 1983), וטקסי הענקת אותות הצטיינות וגבורה במלחמות מקבלים הבלטה ציבורית והופכים לחלק מרכזי מן התרבות והזהות הקולקטיבית.

במדינות שבהן מתקיים מיליטריזם תרבותי, ואשר בהן החברה מאורגנת במידה רבה סביב תרבות זו, שהיא התרבות המדינית (statist culture), המלחמות נתפשות כתהליך חברתי דומיננטי והכרחי, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. החינוך, התעשייה, הטכנולוגיה, המדע, וכל תחום אחר נתפשים כמגויסים לצורכי ה"מולדת", אשר הצבא נתפש כמגלם המובהק והטהור ביותר שלה. במקרים אלה הצבא נוטה לפרופסיונליזציה, ולא-פוליטיות, והוא אוטונומי רק בענייניו הפנימיים ובקביעת החלטות בתחום הביצוע הצבאי-פרופסיונלי, ואף בכך לא תמיד. קרה התיחום בין המוסד הצבאי למוסדות החברתיים האחרים הינו אטום בתחום הפוליטי, בלשונו של לוקהאם (Luckham 1971, 17–19), אך חדיר בתחום התרבותי. אנשי-הצבא זוכים לכבוד וליוקרה, אך לא לערעמה

3. גם אם תוענק אוטונומיה בצורה זו או אחרת לפלסטינים תרשבי השטחים הכבושים, המצב הבסיסי לא ישתנה, שכן, גם אם הכוחות המזוינים של ישראל ייצאו מן האזורים המאוכלסים, השליטה תמשיך להיות ישראלית כוחנית. רק העברת סמכות השליטה המלאה לריבון אחר, תשים קץ למצב הזה, המתמשך מאז 1967.

פוליטית של ממש. לעצמה זו זוכים דווקא מוסדות ותחומים חוץ-צבאיים (בעיקר פוליטיים), המשתמשים בצבא, בסמליו ובחלק מאזורי ה"ביטחון הלאומי", כדי לעצב את המערכת, לקבוע את כללי המשחק, את נורמות ההתנהגות הציבורית, את סדרי העדיפות בהקצאת משאבים כללי-חברתיים ואף כדי להאדיר את עצמתם-הם, תוך שימוש בצבא וב"ביטחון הלאומי" כסמלי גיוס והענקת לגיטימציה.⁴ במצב זה הצבא משמש מכשיר-שליטה בידי המערכת הפוליטית ומהווה אמצעי לשמירת הסדר החברתי הקיים.

מידה ניכרת של מיליטריזם תרבותי ניתן לאתר בישראל בתקופות שונות ובאופני ביטוי משתנים. כך למשל, בראשית שנות ה-50 נערך מצעד צבאי של יום-העצמאות בחצרות חיפה. בראש הצעדים נישאה כרזה ועליה הכתובת: "ישראל בטח בצה"ל – הוא מגינך ומשוערך". סיסמה אחרת, שהיתה רווחת מאוד בשנות ה-50 וה-60, היא הפסוק "לא ינום ולא ישן – שומר ישראל". מיותר לומר שבאמצעות פרפרזה על שני נושאים שנגזרים מתחום ה"קדושה" הוחלף הכול-יכול האלוהי בכל-יכול ארצי – הצבא. סיסמאות אלה שיקפו היטב את רוח התקופה, שבה היהודים אשר זכו לעצמאות ועצם קיומם וביטחונם שוב לא נתפש כתלוי בחסדי אלוה, גורל, או מעצמה קולוניאלית, כי אם ב"יהודי השירי החדש", בצבאו, ובחייליו. ואמנם למוסד הצבאי, ולכלל התרבות שנשתזרה סביב הצבא, יוחס מקום מרכזי ומכריע – מבלי לקרוא לכך בשם "מיליטריזם" ומבלי לתפוש את הקולקטיב כבעל מהות מיליטריסטית, מושג שהיה כמובן סטיגמטי ולא הולם יהודים.⁵ הצבאיות הזאת מהווה חלק מן הממלכתיות האוניברסליסטית שהתפתחה בישראל (לוי יהודים, 1993). זהו מיליטריזם חובקי-כול, או לפחות את החלקים המרכזיים של הקולקטיב, ואילו הגיונים מוצגים באמצעותו כאוניברסליים (Speier 1953, 230). כלפי פנים אמנם מהווה הצבא סמל ומיתוס, אך למיתוס זה יש השלכות ישירות על קביעת כללי-המשחק וגבולות הקולקטיב.

היבט אחר של המיליטריזם התרבותי נוצר בישראל סביב שכבה דקה ואקסקלוסיבית של קבוצות אליטה, המשתמשות בו כחלק מן ה"סוד", בניסיון להשיג או לקיים שלטון הגמוני. ביטוי לכך היה באופן שבו נשלט סדר-היום הציבורי והשיח הפוליטי בנושאים שהוגדרו כ"ביטחון לאומי" על-ידי קבוצות אליטה קטנות, אזוריות וצבאיות והגישה אליו היתה מוגבלת לחבריהן בלבד. הדוגמאות המובהקות לכך היו נושא פיתוח כושרה הגרעיני של ישראל, בשנות ה-50 וה-60 ("העניין העדין", בלשון התקופה) (Aronson and Brosh 1992) או "עסק הביש" שהתפתח ל"פרשת לבון". גם כאשר התנהל השיח בענייני ביטחון באורח פומבי יחסית, הוא התאפיין בשימוש בצפנים המחלקים את חברי הקולקטיב ל"יודעי סוד" מועטים לעומת רוב, המקבל כמובן מאליו את "שפת הביטחון" הלא מובנת לו, או שהוא מנוכר לחלוטין לשיח הזה. כל זאת, מתוך הנחה מובנת מאליה, לכאורה, שנושאי ביטחון חייבים להיות חשאיים, וכי אלה הקובעים בנושאי ביטחון הינם בעלי כישורים יוצאי-דופן, וירטואחים ביטחוניים או צבאיים. כל זה אמור היה להבטיח שקבלת החלטות בתחומים אלה תיתפש כבעלת איכויות יוצאות-דופן לעומת כל יתר ההחלטות הפוליטיות, החברתיות או הכלכליות. על כן היה נוח לקשר גם החלטות בתחומים אחרים לתחום ה"ביטחון".

4. הן מבחינה מוסדית והן מבחינה מושגית, "הביטחון" (security) הינו מושג הרבה יותר כוללני וגורף בחברה הישראלית ממושג ה"צבא" (military), אך יחד עם זאת, גבולות ה"ביטחון", דווקא מחמת רוחבם הגדול יותר, גם מטושטשים יותר, וניתן להכליל בהם באורח מניפולטיבי כמעט כל תחום ונושא: כלכלה, תעשייה, טכנולוגיה, תשתית, התיישבות, בריאות, רווחה, הגירה או חינוך והשכלה גבוהה. אך אם רוצים מבחינה מוסדית לתחום את גבולות מה שקרוי "מערכת-הביטחון", הרי שהיא כוללת את המרכיבים הבאים: הכוחות המזוינים (כלומר, צבא ההגנה לישראל), מערכת-המודיעין ושירות הביטחון (המוסד, השב"כ ועוד) המינהל האזרחי והצבאי בשטחים הכבושים, משרד הביטחון והביורוקרטיה הממשלתית שלו, ועדת החוץ והביטחון של הכנסת, הקבינט הביטחוני של הממשלה (לא תמיד קיים), התעשייה הצבאית על זרועותיה, כולל מחקר ופיתוח (בבעלות ממשלתית, ציבורית או פרטית) ולבסוף, שדולות שונות של הזרעות השונות שנמנו לעיל.
5. מראשיתה של הציונות נוצר יחס אמביוולנטי כלפי הכוח והפעלתו בידי יהודים" (החל ממקס נורדאו וברדיצ'בסקי), ואף נבנתה מעין היסטוריה נגדית שראתה באפשרות הפעלת כוח בידי יהודים "ככל הגויים" חלק מן ה"כניסה מחדש אל ההיסטוריה". מגמה זו בהגות היהודית הגיעה לשיאה אצל הוגים כמו אמיל פאקנהיים (Fackenheim), אשר פירשו את המצב שבו נתפשו היהודים כנטולי-עוצמה לחלוטין וכקורבנות קיצוניים של כוח אלים, בתקופת השואה. באופן המעניק לגיטימציה להפעלת כוח בלתי מובחנת ומרטנת בידי יהודים כנגד "גויים" באשר הם. סקירת מרתקת על היחס המורכב של היהודים כלפי הערצמה (power) והכוח (force), מאז התגבשותה של הלאומיות היהודית המודרנית, ולאחר-מכן עם הקמת מדינת ישראל, ניתן למצוא אצל ביאלה (Biale 1986, 133-176), אולם גם כאן אין דיון מפורש במיליטריזם כמושג וכתופעה.

מיליטריזם פרטוריאני

המיליטריזם הפרטוריאני (praetorian militarism), שניתן לראות בו גם את ה"מיליטריזם קלאסי", הוא זה הכלל בתוכו את כל שלוש המרכיבים: הכוחני-מבני-פוליטי, התרבותי-טקסי והקוגניטיבי. זהו המיליטריזם המוגדר על-ידי אלפרד ואגטס כאנטי-תיזה ל"דרך הצבאית", "המהווה בראש ובראשונה ריכוז של אנשים וחומרים לצורכי השגת מטרה מוגדרת באמצעות שימוש בכוח במירב היעילות", כלומר, במידה הזעירה ביותר של שפיכות דמים ובזבוז משאבים. פעולות אלו מוגבלות ומתחזקות במטרה, היקף, זמן ומקום. ה"מיליטריזם, לעומת זאת, מהווה מקבץ אדיר של מנהגים, אינטרסים, כיבודים, פעולות ומחשבות, אשר מקובצים אמנם סביב צבאות ומלחמות, אך חורגים הרחק מעבר למטרות הצבאיות האמיתיות, והשפעתם בלתי-מוגבלת בהיקפה. הם חודרים לכל פינות החברה [ומשתלטים] למן התעשייה ועד לאמנות" (Vagts [1937] 1953, 13).

זהו גם מצב פוליטי שבו הצבא מהווה את המעמד השולט *ישראל* במדינה, והוא חודר לתוך כלל מערכות המדינה והחברה, כמו הביורוקרטיה, הכלכלה, החינוך, והתרבות. מצב זה קורה כאשר המוסדות הפוליטיים-האזרחיים חלשים ונטולי-לגיטימציה (Finer 1962; Rapoport 1962), כמו ביפן או באמריקה הלטינית בשנות ה-60 וה-70 (Johnson 1964; קאופמן 1990). ובחלק ממדינות אפריקה, או אף במקרה של הצבא הברזילי של ירדן השולט אף הוא ברוב פלסטיני במדינת ירדן ההשמית. לא רק שהצבא אינו מאפשר קיום חברה אזרחית אוטונומית (בניגוד לחברה צבאית), הוא אינו מאפשר גם קיומה של חברה אזרחית (civic society), שמתקיימים בה אזרחי פעילות אוטונומיים יחסית שהמדינה נמנעת מלהתערב בניהולם השוטף. הצבא, המדינה, והכלכלה שזורים זה בזה, וגם ברמה הערכית והקוגניטיבית לא מתקיימת דיפרנציאציה בין התחומים (ולא רק ברמה המוסדית כפי שס. רייט-מילס העלה בדעתו (Mills 1956)), באופן שמזכיר את המדינה התעשייתית-צבאית שתיאר גידנס (Giddens 1985, 223–237).

מיליטריזם אזרחי

המימד השלישי של המיליטריזם הוא המימד הקוגניטיבי. כאשר המיליטריזם חודר לתוך מימד שלישי זה, פירושו של דבר – כפי שכבר הוזכר קודם – שהמיליטריזם חודר גם מבחינה מבנית וגם מבחינה תרבותית לתוך הלך-הרוח (state of mind) הקולקטיבי. למצב זה עשויים להיות ביטויים מלאים או חלקיים גם מבחינה מוסדית ותרבותית גלוייה, אך עיקר ביטויי של הלך-רוח זה יהיו חבויים. מנהיגים ומונהגים אזרחיים מקבלים במצב זה כמובן מאליו, ובדרך-כלל מבלי להיות מודעים לכך, הנחות-יסוד מן התחום הצבאי והאסטרטגי. מיליטריזם כזה הוא מה שלוקס היה מאפיין כביטוי למימד השלישי של העוצמה (power) (Lukes 1974). במצב כזה, כלל המערכת מכוונת (oriented) הן מבחינה מוסדית (כלכלית, תעשייתית, חוקתית) והן מבחינה מנטאלית להתכוננות מתמדת לקראת מלחמה, כאילו היה זה מצבו ה"טבעי" של "העולם". התכוננות זו הופכת לחלק מוחי השגרה של כלל החברה, ואינה נרשאת לדין ציבורי או למאבק פוליטי.⁶ מיליטריזם מן הסוג הזה ייקרא *מיליטריזם אזרחי*, שכן עיקר נרשאו ומבצעי הפרקטיקות שלו הם מנהיגות אזרחית, ממשלה אזרחית, אליטות אזרחיות, וכלל חברי הקולקטיב (או מרביתם). בסוג זה של מיליטריזם אין זה הכרחי שהצבא כארגון ישלוט שליטה פוליטית במערכת, וגם אין הצבא מצוי בהכרח במרכז הפולחן של המדינה. לעומת זאת, "הגישה הצבאית" בנוסח ואגטס, או מה שמכונה התודעה הצבאית (military mind), מופנמות באורח שיטתי על-ידי מרבית המדינאים, ואף הציבור הרחב כדבר המובן מאליו, מעל ומעבר להשתייכות מפלגתית או לשכבה ריבודית.⁷ תמציתו של המיליטריזם האזרחי היא בכך ששיקולים צבאיים, ושיקולים המוגדרים כ"ביטחון לאומי", יהיו כמעט תמיד עדיפים, ומקומם בסולם של קדימויות יהיה גבוה מזה של שיקולים פוליטיים, כלכליים, או אידיאולוגיים.⁸ והם יהיו חלק מן העקרונות המארגנים של הקולקטיב. כל יתר השיקולים יהיו

6. משום-מה, בעיני כרמי ורוננפלד משטרים סוציאליסטיים וקומוניסטיים אינם יכולים להיות מיליטריסטיים ולאומניים. אנו יודעים את ההיפך מכך, ראה למשל הטיפולוגיה והטיפול של פרלמוטר במשטרים צבאיים (Perlmutter 1977, 141), וטיפוס המשטר של "צבא המפלגה" (party-army regime).

7. זוהי הגדרה דומה אך מצומצמת יותר מהגדרתו של מייקל מאן האומרת: "מיליטריזם הוא מערכת של עמדות ודפוסים של פעילות חברתית שבה מלחמות וההכנות לקראתן נתפשות כפעילות חברתית רצויה ונורמלית" (Mann 1987, 34).

8. היתרון בשימוש במושג "ביטחון לאומי" על פני כל מושג אחר, ושמהפין תרבות זו של מיליטריזם-

כפופים לשיקולים ולרציונל של "ביטחון לאומי". אך יש להדגיש שגם גישה זו המעניקה קדימות גבוהה לתחום ה"ביטחון-הלאומי", ולכל דבר המוצג כקשור בו, מהווה סוג של אידיאולוגיה. כך למשל הסביר בזמנו דוד בן-גוריון למשה שרת, כי "תפקיד משרד הביטחון הוא לקבוע את מדיניות הביטחון, ואילו תפקיד משרד החוץ הוא להסביר אותה".

ישראל מהווה דוגמה מובהקת לסוג כזה של מיליטריזם אורחי, בעיקר לנוכח המשמעות החברתית הגלויה והסמויה המוענקת לשירות הצבאי,⁹ או האופן שבו חברה שלמה מכוונת להתכוננות מתמדת למלחמה. באמצעות ההשתתפות בשירות הצבאי, והקרבה לתחומים שהוגדרו כ"ביטחון לאומי", ערצבו ונשתמרו גבולות השליטה והגבולות הסוציו-פוליטיים של הקולקטיב (Kimmerling 1985a; Horowitz and Kimmerling 1974). ככל שמעמד, שכבה, קבוצה, או אדם יהיו מקורבים יותר לאזורים המזוהים עם "ביטחון", קרבתם אל ה"קדושה" תהיה רבה יותר. קבוצות יריבות, בעיקר כאלה שמקורותיהן נעוצים עוד בתקופה הטרום-מדינתית – כגון, הרוויזיוניסטים, הקומוניסטים, האורתודוקסים, והערבים הישראלים (שהם קטיגוריה פנימית חדשה שהובנתה על-ידי המדינה החל מ-1948) – נדחקו אל שולי המערכת, אם לא הוצאו לחלוטין אל "מחוץ לגדר". הדחיקה לשוליים נעשית בעיקר באמצעות אי-הכללת קבוצות אלה בתחומי השירות הצבאי והרחקתן מן האזור הסוציו-פוליטי של ה"ביטחון הלאומי". בשנות ה-50 המפלגה היחידה שדרשה את החלת גיוס חובה (conscription) על כלל ערביי ישראל היתה המפלגה הקומוניסטית, מתוך תפישה שאמנם יש קשר ישיר בין שיוויון זכויות לבין ההשתתפות ב"חובה האזרחית" של השירות, ומתוך תביעה (שלא נענתה) ותקווה (שנכזבה), ששירות צבאי יפתח בפני האזרחים הערבים את גבולות הקולקטיב הישראלי. ניסיונותיה של תנועת החירות באותן שנים לפרוץ את חומות הנידוי והסטיגמה באמצעות רטוריקה לוחמנית ולאומנית, תוך ניסיון של התחברות אל השיח הביטחוני לא נשאו פרי; הם נידונו לכישלון כל עוד היתה הגישה אל התפקידים הביטחוניים הבכירים ואל ה"סודות" חסומה בפועל בפני הרוויזיוניסטים. אלה, כמו הקבוצות האזרחיות (הבורגנות המוצהרת) קודם להקמת המדינה, השלימו למעשה עם ההגמוניה של התרבות ה"פועלית", וקיבלו אותה כמוכנת מאליה בכל הנוגע להיבטיה הצבאיים והביטחוניים, זאת תוך ניסיון ל"שיפור עמדות" פוליטיות והגדלת הגישה להקצאות משאבים, במסגרת כללי המשחק הנבנים ומתמסדים. דוגמה נוספת לתופעה זו הינה ראשית התקרבותו של הנוער הדתי-הלאומי אל מרכזו הבמה וחדירתו למרכזי ההשפעה הפוליטית באמצעות השתלבות ב"אזור הצבאי" דרך ישיבות ההסדר, שבמסגרתן שולבו לימודי הקחד עם אימון צבאי והשתתפות במשימות קרביות.

אולם בשנות ה-50, למרות שהצבא היה לחלק חשוב מזהות המדינה, והיווה חלק מרכזי מתוך מכלול של "קדושות" חילוניות שסביב מרכיבי המדינה וסמליה, אין אלה הסמלים הבלעדיים, וכנגדם מוצבים סמלי ה"ממלכתיות", היהדות כחלק מלאומיות-חילונית, סוציאלי-דמוקרטית, "הפרחת השממה", ובינוי האומה, כשממלכתיות זו נתפשת ככוללת בתוכה באופן מהותי גם את הצבאיות וה"ביטחוניזם". בשנות ה-50 הצבא עצמו היה מצד אחד ארגון אליטיסטי, בעל דרגת פרופסיונליות נמוכה והיררכיה רופפת-למדי (Luttwak and Horowitz 1975, 104–137). מצד שני – לפחות מבחינה סמלית – "הורחבו" תפקידיו והוטלו עליו תפקידי "בינוי אומה", בין היתר באמצעות גיוס המוני ולא סלקטיבי (Lissak 1972). אולם תוצאות הרחבת תפקידים זו לא היו רק "אזרוח הצבא", כפי שאבחן הורוביץ (Horowitz 1992, 77–106), אלא הכללת יותר ויותר תחומים ונושאים כשייכים ל"ביטחון הלאומי", כפי שחזה ינוביץ בדברו על מגבלות האזרוח (limits of civilianization) של הקצונה המקצועית והצבא בכלל (Janowitz 1971, vi-x).

9. אורחי, הוא בהיות המושג רחב דיו עד שניתן להכליל בתוכו כמעט כל תחום אפשרי. היתרון הנוסף הוא ב"אזרוחו", של הביטחון, דהיינו, ב"ביטחון לאומי" יכולים לעסוק גם מומחים אזרחיים, וכן ניתן להעלותו אף לדרגת "מדע מדויק" אזרחי.

בישראל, מאז הקמתה, נהוג שירות צבאי חובה וכללי. אולם שר הביטחון יכול לפטור משירות אדם או קבוצת אנשים משיקולים משלו, של המערכת-הצבאית עצמה, או כתוצאה מלחצים או מיקוח פוליטי (על הצורה שבה קבוצות שונות נאבקות על מסגרת וצורת השירות ראה Kimmerling 1979). כך, למשל, פטורים משירות צבאי צעירות המצהירות על אורח חיים דתי, תלמידי בתי-ספר גבוהים ללימודי דת (ישיבות) ש"תורתם אומנותם", ערבים מוסלמים וכל יתר הערבים, להוציא דרוזים וצ'רקסים. ערבים נוצרים או בדווים יכולים להתנדב לשירות. בקרב חלקים חשובים של הדור הצעיר של הדרוזים, השירות הצבאי הפך לדפוס-קריירה ולפתח למוביליות חברתית.

ההבניה החברתית של הסכסוך היהודי-ערבי

התהליך החברתי המרכזי, כפי שהתרחש בתחום זה בחברה הישראלית, היה "ספיגת" הסכסוך הישראלי-ערבי, וכמשלים לכך הסכסוך הישראלי-פלסטיני, על-פי "הבניית מציאות חברתית" (social construction of reality) מסוימת לתוך המערכת, כמציאות שגרתית ובלתי ניתנת לשונוי. אחד מן הביטויים לכך היה העמדת הסכסוך הישראלי-ערבי – ובעיקר היהודי-פלסטיני – כסכסוך "נצחי", כמעין גורל בנוסח הטרגדיה היוונית שנגזר על שני העמים, כפי שהוצג הנרשא בדברי ההספר של משה דיין, או בגרסתו "היהודית", כהמשך יחס השנאה של "הגויים" כלפי היהודים באשר הם יהודים במשך כל הדורות (בגרסה הברנרית).

ההספר נישא אמנם על-ידי איש-צבא, אך כפי שנטען בפתחת המאמר הוא שיקף היטב – ועדיין משקף במידה מסוימת – תפישות יסוד בתרבות הישראלית, ואין זה פלא שנחרט בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. תהליך זה של רוטיניזציה של הסכסוך והמלחמה, בעיקר ברמה המבנית (Kimmerling 1985b), הפך את החברה הישראלית, תוך תהליכי למידה ממלחמה למלחמה, לחברה שיכולה להתגייס תוך זמן קצר להשגת שתי מטרות משלימות: האחת, גיוס צבא מילואים (בצד משרתי החובה ואנשי צבא הקבע) לשם השגת הכרעה צבאית מהירה, באמצעות צבא בסדר גדול של צבא של מעצמה בינונית. השנייה, ארגון העורף בצורה יעילה, באופן המאפשר המשך תפקוד תקין למרות יציאת החלק הגדול והפעיל של הגברים מן המסגרת המשקית והחברתית (אם כי ברמה נמוכה יותר ותוך רחיק מילוי מטרות כלל-חברתיות רבות) ושיבה מהירה אל השגרה, עם תום הגיוס הכללי. בכך הושגה גם בתחום זה הפחתת עלויות בניהול הסכסוך. הפחתת עלויות כזו עלולה להוות תמריץ שלילי למדיניות שמטרתה סיום הסכסוך. אלא שהתהליך לא נעצר בספיגת הסכסוך כחלק מן העיצוב המוסדי של החברה. הסכסוך הפך כאמור גם לגורם המעצב את מבנה הקולקטיב ואת התודעה הקולקטיבית הישראלית.

המבנה הפוליטי. התחום הפוליטי נוטה לאבד את האוטונומיה שלו לעומת שיקולי הביטחון הלאומי, מייצגיו ומפרשיו. למעשה, המיליטריזם האזרחי מהווה אמצעי עיקרי להשגת שליטה הגמונית למייצגיו בתוך החברה והמדינה. בלשונו המאופקת כלשהו של ליסק, המתניחס בעיקר למגעים בין אליטות, "למעשה אין קווי-תיחום בין המגזר הביטחוני לה אזרחי" (Lissak 1985, 14). סוג זה של מיליטריזם משיק לגישה הגרמשיאנית, המגדירה מצב של הגמוניה, כשליטה מונופוליסטית של מקבץ (set) של אידיאות ורעיונות המעניק לגיטימציה לקבוצה דומיננטית בחברה ודוחק את יתר הגישות האפשריות בחברה ובמדינה. רעיונות אלה, לא זו בלבד שהם יכולים להתגבש למשנה אידיאולוגית שלמה, אשר קובעת התנהגויות קולקטיביות, כללי משחק בחברה, ואף את היסוד הקוסמי, הסדר האוניברסלי לכאורה השולט ב"עולם"; רעיונות אלה גם באים לידי ביטוי באמצעות הסדרים מוסדיים והתנהגותיים, הקובעים את מבנה הקולקטיב ואת גבולותיו.

הפנייה אל השימוש בכוח כמכשיר בלעדי לפתרון בעיות חוץ (כאשר לעתים מיטשטשת ההבחנה בין "חוץ" ל"פנים") מהווה אמנם תנאי הכרחי לקיומו של מיליטריזם אזרחי הגמוני, כמו לכל יתר סוגי המיליטריזם. אך התנאי ההכרחי אינו תנאי מספיק. מה שמכריע כאן הוא שהלך-הרוח הצבאי הופך לעיקרון מארגן אידיאולוגי, פוליטי ומוסדי של המדינה, ושיקולים אסטרטגיים, המוגדרים כ"כורח" מבחינת הקיום הפיסי, זוכים לעליונות על פני כל יתר השיקולים והמטרות. גישה זו, לא זו בלבד שהעניקה לביטחון בכורה על פני כל יתר המטרות החברתיות, אלא גם חיזקה את התפישה לפיה בעולם הפוליטי והחברתי לא קיימות חלופות לגישה הצבאית, המוצגת כ"פרגמטית", רציונלית, תואמת "מציאות" סוציו-פוליטית נתונה, ומהווה צורך קיומי.

דוגמה להמחשת תופעה זו מהווה גיבוש התורה הצבאית שנתחוספה בעקבות הכיבושים הטריטוריאליים של מלחמת 1967. אז נוצרה התפישה של "גבולות ברי-הגנה" (defensible borders) (Allon 1976), הזוכה להשלמה בתפישה שעוצבה עוד בתקופה המנדטורית, כי על-מנת להגן על מרחב טריטוריאלי כלשהו המצוי כבר בשליטה יהודית יש ליישב טריטוריה זו ולקבוע עליה נוכחות ו"עובדות מוגמרות" באמצעות הקמת יישובים אזרחיים. הצירוף של שני המושגים ה"ביטחוניים" מביא לשרטוט מחדש של מפת המדינה הישראלית ובעצם של מפת המזרח-התיכון כולו. על תפישה זו נשענת "תוכנית אלון", שנועדה לספח סיפוח סלקטיבי טריטוריות דלות אוכלוסייה פלסטינית המוגדרות כ"חיוניות מבחינה ביטחונית"¹⁰. מכאן גם הדוקטרינה של "פיזור האוכלוסייה"

10. נהר הירדן הוגדר כ"גבולה הביטחוני" של ישראל השליטה על שיפולי האזור ההררי היורד אל בקעת הירדן (Inbar 1991, 91-92) הוגדרה כבעלת חשיבות אסטרטגית ועל כן האזור "חייב

הקמת יישובי מהגרים (רובם מאוכלסים בתושבים ממוצא מזרחי) לאורך קווי שביתת הנשק, לאחר תום מלחמת 1948, ואחר-כך שוב אחרי מלחמת 1967. הקמת יישובי הספר מלווה ביצירת תלות כלכלית של היישובים ב"מוסדות המיישבים", ואל מול גלי "ההסתגנות" הפלסטינית – תלות שלהם בצבא. דהיינו, הקמת יישובים שנתעדו להגן על "ביטחון המדינה", יוצרת צורך להגן על היישובים הללו, שנהפכים בעצמם לבעיה ביטחונית. יתרה מזאת, המדינה מפתחת בעת זו אסטרטגיית תגובה של "פעולות תגמול", בעיקר כדי להגן על יישובים אלה (לוי 1993). אסטרטגיה זו מוצגת כהפעלת כוח מבוקרת המהווה תחליף זול יותר ליציאה למלחמה כוללת (או למלחמות כוללות). אבל למעשה אסטרטגיית פעולות-התגמול מקבעת וממסדת את הסכסוך לשרשרת של "גירוויים ותגובות" הרדיים ומונעת התפתחות דפוסי-חשיבה ופרקטיקות אלטרנטיביים.

המבנה הכלכלי. המיליטריזם של החברה הישראלית גלוי יותר לעין כאשר בוחנים את המבנה הכלכלי שלה. ממלחמה למלחמה (להוציא מלחמת לבנון), ובעיקר החל מזו של 1967, עובר המשק הישראלי תהליכים מואצים של מיליטריזציה. בגלל היסטוריה של אמברגו על משלוחי נשק לישראל (החל מ-1948) פותחה גישה התופשת את האוטרכיה ואי-התלות בגורמים זרים בתחום ה"ייצור הביטחוני" כהכרח קיומי. מחדרכת על-פי גישה זו ייצרה ישראל או לפחות פיתחה ותכננה עד היום את רוב מערכות-הנשק שלה (או מרכיבים נכבדים מתוכן), למן רובים החצי-אוטומטיים ותת-מקלעים ועד לטנק משוכלל, מטוסי יירוט-הפצצה מתקדמים, טילים בליסטיים לסוגיהם, מטוסים ללא-טייס, לוויין תצפית וספינות טילים. בהיות השוק הצבאי הישראלי קטן מכדי לכסות את עלויות הפיתוח והייצור של כלכלת ייצור צבאית בסדר גודל של מעצמה בינונית, היה על ישראל לפתח מערכת-שיווק אגרסיבית של מוצרי תעשיית הנשק הישראלית בחוץ-לארץ, ובכך הפכה ליצואנית נשק מן הגדולות בעולם, אחרי המעצמות הגדולות. חלקים ניכרים של התעשייה הצבאית מומנו אמנם על-ידי סיוע אמריקני וסובסידיות ממשלתיות מקומיות, אך בכך אין כדי לשנות את עובדת הפרופיל הצבאי שרכשה התעשייה ואתה המערכת הכלכלית הישראלית כולה. פרופיל זה קשה לשינוי, גם כאשר הוא נדרש, לנוכח השינויים בסדר הבינלאומי שבו הביקוש למערכות-נשק מתחכמות ירד ומהווה אחד מגורמי הקיפאון הכלכלי שהמערכת הכלכלית הישראלית מצויה בו, למרות גלי ההגירה האחרונים.

כאשר משווים את ישראל בשנים 1976–1977 על-פי שלוש אמות-מידה עם מדינות אחרות, מתקבלת התמונה הבאה:

מדדים השוואתיים לעלות הביטחון הלאומי
ישראל מול ארצות נבחרות

מיליטריזם	כוח עבודה המועסק בצבא ובסקטור הביטחוני (ל-1,000 תושב)	הוצאות ביטחון לגולגולת (בדולרים)	הוצאות כחלק מן התל"ג
המדינה			
אנגליה	5.91	195	4.9
ארצה"ב	9.49	432	5.4
מערב גרמניה	8.00	251	3.5
הולנד	8.00	224	3.5
נורבגיה	9.7	230.5	3.2
צרפת	10.3	258	3.9
שוודיה	8.2	289	3.3
ישראל	49.8	831	30.7

(Kimmerling 1985a, 561)

להיות תחת פיקוח ישראלי. תפישה זו אינה עומדת כמוכן בשום היגיון של שדה-קרב מודרני, רווי שריון וטילים בליסטיים ארוכי-טווח. אף-על-פי-כן היא יוצרת תחושת ביטחון כוזבת (כמו למשל ביישובי רמת-הגולן, שהיו רק נטל על הצבא הישראלי בעת מלחמת 1973), וגורמת לניכוס של טריטוריה תוך מניעת הסדרים מדיניים, או לפחות ליצירת אילוצים פוליטיים, כלכליים ומנטליים כבדים על כל הסדר שלום או אחר.

מצב זה הביא לפיתוח תשלובת צבאית-תעשייתית כמוכנו הקלאסי של המושג, כאשר קבוצות אליטיות-בירוקרטיות של המדינה, של הכלכלה הפרטית (הישראלית, אך גם חברות שמחוץ לישראל, כולל חברות רב-לאומיות) הציבורית, ושל הצבא משתתפות בעיצוב דפוסי-הייצור והיקפם, ובקביעת הצרכים הביטחוניים (Mintz 1984, 1985; Mintz and Ward 1989). בעבודה חלוצית מצא ביכלר כי בין 1966 ל-1986 גרמו הרצאות הביטחון הסבת המשק ליצור ביטחוני לשינויים סטרוקטורליים בכלכלה הישראלית, בעיקר בכיוון של ריכוזיות המשק והופעת קבוצות אחזקה (holding groups) גדולות ורבות-השפעה (ביכלר 1991). כאשר החל משנת 1985 הוחל בקיצוצים בצריכה הביטחונית הפנימית ונוסף על כך היה השוק הבינלאומי במשבר, נכנסה כלכלת הנשק למשבר עמוק ונמצא שכמעט אי-אפשר להסב ייצור לצרכים צבאיים ליצור לצרכים אזרחיים, בעיקר במונחי שוק עבודה (Halperin and Tsidon 1992). לגישתי חשובה עוד יותר הערתו של מינץ כי:

דעת-הקהל בישראל רואה באורח כללי בעין יפה את פעילויות התשלובת [הצבאית-תעשייתית] והיא אף תומכת בה ותופשת אותה כחיונית. משום המרכזיות והחשיבות של תפישות הביטחון בישראל, וההסכמה הרחבה לקיומה של סכנה ביטחונית המרחפת על ישראל, ביטויים כמו "תשלובת צבאית-תעשייתית", "מנהלי מדינה חדשים", או "מנהלי ביטחון לאומי" אין להם את אותה המשמעות השלילית המיוחסת להם במדינת המערב... מוצרי התעשייה הביטחונית ופיתוחם נתפשים בגאווה כביטוי לעוצמה של מדינה קטנה ול"גניוס היהודי" העומד מאחוריה (Mintz 1984, 109).

המבנה הקונסטיטוציוני והשיפוטי. עם הקמתה של מדינת ישראל ב-1948 הכריזה מועצת המדינה הזמנית על קיום מצב חירום, ומאז ועד היום הכרזה זו לא בוטלה, שונתה, או סווגה. זהו הבסיס הקונסטיטוציוני לחקיקת החירום ולחקיקת החירום האדמיניסטרטיבית, אשר להלכה יכולה לשמש בידי השלטון כדי לבטל או להשהות את כל זכויות האזרח האדם במדינה. כך, על-פי סעיף 9(א) לפקודת סדרי החוק והמשפט "מצויה בידי הממשלה הסמכות למלא את ידי ראש-הממשלה או כל שר אחר להתקין תקנות לשעת חירום". יתרה מזאת, חלק מחוקי החירום של המשטר הקולוניאלי הבריטי (ואפילו של האימפריה העות'מאנית) נשארו בתוקפם, ועל אלה נתווספו סדרה של חוקי חירום ישראליים. ואם לא די בכך, הזרוע המבצעת יכולה להוציא תקנות לשעת חירום (לשלושה חודשים, תוך אפשרות הארכה וללא כל צורך באישור פרלמנטרי). כל זה מעוגן בדוקטרינה משפטית התופשת את ישראל כמצויה מאז קיומה במצב חירום, כאשר סכנה לעצם קיומה מרחפת מעל ראשה באורח מתמיד.¹¹ קיומה של סכנה זו מבטל או משעה במקרה הצורך כל חוק הבא להעניק רווחה או זכויות אזרחיות ופוליטיות לכל אזרחי המדינה, בטענה של הגנה על "ביטחון המדינה". לכך נתווספו בשנים האחרונות כמה חוקים, אשר בתירוץ של הגנה על ביטחון המדינה, באו למנוע פעילויות פוליטיות הנחשבות בדרך-כלל ללגיטימיות, כגון החוק אשר מנע מפגשים פוליטיים עם המנהיגות הפלסטינית הגולה, תחת הכותרת של "מניעת טירור" או שמירה על ביטחון המדינה. מספר קטן של אנשים אף נשפטו ונכלאו כאשר הפרו חוק זה. אמנם חוק זה בוטל בינתיים, אך עצם אפשרות חקיקתו מורה על מרחב אפשרויות הטשטוש בין התחום הפוליטי לזה הביטחוני, ועל אפשרות השימוש המניפולטיבי במושג ה"ביטחון" גם בתחום החקיקה.

חקיקת חירום יכולה לפלוש לכל התחומים. כך למשל, בין נובמבר 1975 לאוקטובר 1977, חרשה 22 פעמים תקנה על ויסות שער-החליפין של המטבע הישראלי, תוך התבססות על תקנות לשעת חירום. ושוב, כדי לכפות "תוכנית כלכלית", נעשה ביולי 1985 שימוש בתקנות לשעת חירום על-מנת לכפות הקפאת מחירים, הגבלת משא ומתן על שכר בין עובדים למעבידים, ואפילו נתאפשרה התערבות בהסכמים פרטיים (כגון, שכר-דירה או תשלומים עבור מתן שירותים). כך גם בבתי-המשפט, כולל בית-הדין הגבוה לצדק, הנוטים לקבל טיעונים המנומקים בשם "ביטחון המדינה", בדרך-כלל תוך הסתמכות על נציגי המדינה או מומחים צבאיים וביטחוניים, ולהעדיף שיקולי ביטחון על-פני כל סוג אחר של חירויות חכיות. זאת מתוך הנחת-יסוד גלייה או סמויה שעצם "הבטחת הקיום" הוא תנאי להבטחת כל יתר הזכויות, ורק לעתים רחוקות מהרהרים בטעם הקיום שאינו מביטח זכויות אדם ואזרח בסיסיות. הנחה סמויה נוספת של בתי-המשפט, המשתלבת בחשיבה ההגמונית-ביטחוניסטית היא, שכל פגיעה נקדחתית בביטחון מהווה פגיעה כוללת בקיום.

11. על-פי סעיף 9(א) לפקודת סדרי השלטון המשפטי "מצויה בידי הממשלה הסמכות למלא את ידי ראש-הממשלה או כל שר אחר להתקין תקנות לשעת חירום".

הופנוג, אשר ערך את המחקר המקיף ביותר על הקשר בין תפישות "ביטחון המדינה" לחקיקה ולשיפוט בישראל, הגיע למסקנות הבאות:

- א. החקיקה לשעת חירום יכולה באופן עקרוני לבטל או להשעות כל זכות המוקנית לאדם בישראל;
- ב. השלטונות גילו ריסון רב מאוד בשנות ה-50 וה-60 בשימוש בתקנות לשעת חירום ויישומן (בעיקר כלפי יהודים). בשנות ה-70 וה-80 הותר הרסן יש עלייה בשימוש בתקנות החירום;
- ג. האכיפה של חקיקת החירום והשימוש בנימוקי ביטחון הינם סלקטיביים – האזרחים היהודים נהנים מאי-יישום ומאי-אכיפה של חקיקה זו יותר מן האזרחים הערבים, וכמובן, הרבה יותר מן הפלסטינים בשטחים הכבושים, הכפופים לחלוטין לשירות חקיקה אדמיניסטרטיבית זו;
- ד. בישראל התפתחו מגוני בקרה אשר שמרו במידה רבה על משטר דמוקרטי ושלטון החוק (עבור האזרחים היהודים) – כגון, בית-המשפט העליון, ועדות חקירה, מוסד מבקר המדינה, נציב קבילות הציבור, כלי-תקשורת מדפסים ואלקטרוניים, אגודות לשמירת זכויות האזרח, מימוש זכויות הפגנה, וכדומה (הופנוג 1991).

אולם מה שמעניין בהקשר זה, הוא עצם קיומם של חוקי חירום זמניים-תמידיים ואפשרות קונסטיטוציוניות לחוקק אותם בלי קשר למפלגה הנמצאת בשלטון ולקואליציה שהיא מרכיבה. למרות הביקורת הקשה על מצב זה מצד אנשי-משפט רבים, הדבר נראה כקביל בעיני רוב הציבור, חלק מן האליטות, ובודאי השלטונות (Dowty 1988) ומהווה חלק מן התרבות הפוליטית הישראלית. אין ספק, ה"ביטחוניזציה" של תחום החקיקה מהווה את אחד הביטויים המובהקים של המיליטריזם האזרחי הישראלי.

תפקיד התורה הצבאית

התפתחותה וגיבושה של תורה צבאית-ביטחונית היוותה אמצעי למיסוד ולקודיפיקציה חלקית של המיליטריזם האזרחי בישראל. התגבשות תורה זו והשינויים שחלו בה במשך הזמן היו תהליך שהתרחש ברמת האליטות (כולל האליטה האקדמית) או המרכז הפוליטי, אך נעשה בתיווך אמצעי-התקשורת ובפרשנותם. בשל העובדה ש"כל העם" משתתף בשירות הצבאי, חדרה זו גם לפריפריה והיתה לחלק מבטויו של המיליטריזם האזרחי, אך גם לחלק מן הגורמים לו. תורה זו גובשה כ"מענה הכרחי" למצב הסכסוך המתמיד, ולמלחמות התקופתיות שנתפשו כמאיימות לפרוץ, כפי שתואר לעיל. ככל תורה צבאית, גם זו הישראלית, טענה לרצינות פרגמטית ולא-איתלות בכל אידיאולוגיה, אך למעשה נגזרה תמיד מהשקפות-עולם ומהנחות-יסוד אידיאולוגיות.¹² יתרה מזו, התורה הביטחונית תרמה לא רק לעיצוב המבנה המוסדי של הקולקטיב, לדוגמה, בניית מוסד ה"מילואים", "המשק לשעת חירום", "ההגנה המרחבית" או "המשמר האזרחי" וכדומה (Kimmerling 1978), אלא גם לעיצוב ההתנהגות החברתית והפוליטית של הפרט ויחסי-הגומלין בין הפרט והכלל (הלמן 1993). בכך הפכו התורה הצבאית והנחות-היסוד שמאחוריה, אשר אמורות היו להיות אך רק קווים-מנחים לכוחות המזוינים, לחלק מן הדת האזרחית (civic religion) של החברה, וייסודו מוסד של תרבותה הפוליטית. ההסתכלות על המציאות החברתית-פוליטית נעשית, לא רק "דרך הכוונת", אלא גם דרך הפרימוזה של "כוונת האויב", כפי שהללו פורשו באמצעות "ההיסטוריה היהודית" ו"לקחיה".

כאמור, הסכסוך המתמשך מצד אחד, והמלחמות התקופתיות מצד שני, הפכו לחלק מתוך חוויות

12. הדבר אומץ בעקבות ההתפתחויות ב"מדעי האסטרטגיה" העולמיים, בעיקר בארצות-הברית, תחת השפעת תורת המשחקים, שפותחו על-ידי קנת בולדינג (Boulding), ותומס שלינג (Schelling), ואשר כוהנם הפוליטי הגדול היה מזכיר המדינה האמריקני רוברט מקנמארה (McNamara). אפילו האסטרטגים וההנהגה הפוליטית היריבה הסובייטית קיבלה את ה"רציונל" של המשנה החדשה, שעליה היתה מבוססת תורת ההרתעה הגרעינית בעידן המלחמה הקרה, ואף מלחמות מקומיות "חמות". בישראל לא קיימת מועצה לביטחון לאומי, ואף לא קיימים גופים פרטיים שעוסקים בתכנון אסטרטגי צבאי לכל טווח זמן שהוא. אולם במסגרות אקדמיות החלו לפרוח גם בישראל תוכניות "לימודים אסטרטגיים" (הבולטת ביניהן היא מרכז יפה ללימודים אסטרטגיים באוניברסיטת תל-אביב). התחום מתפתח גם על-ידי חוקרים אקדמיים, אך בעיקר על-ידי קציני צבא חרוצות המודיעין, אשר יצאו לקריירה שנייה באקדמיה. בקרב מעצבי "הלימודים האסטרטגיים" בישראל גדול חלקם של אנשי ממשל צבאי ומזרחנים.

הפרט והמשפחה, ומהבחינה עולמית והותם של החיילים כפרטים ולא רק של הקולקטיב השלם.¹³ עניין זה מתגלה באופן מובהק בסיפורי החיים של דורות סוציולוגיים של "לוחמים", בעבודות של עמיה ליבליך למשל, או עדנה לומסקי-פדר, או בסיפורי חייהן של אלמנות המלחמה המהוות קטיגוריה נשית נפרדת בתרבות זו, כפי שסיפרה ללאה שמגר הנדלמן (ליבליך 1987; Lomskey 1986; Feder 1992; Shamgar-Handelman 1986). סמלים דימיים הכרוכים בסכסוך ובמלחמות נשורו גם בתוך צפנים תרבותיים אחרים שאין להם גניעה ישירה לסכסוך, כגון בתחום זיכרון השואה, או ביסודות הלאומיים והאתנו-צנטריים שברת היהודית (Kimmerling 1985b). "הגישה הצבאית" הופכת בבלי-דעת לחלק מן התרבות הפוליטית והצופן המוסרי של הקולקטיב. תהליך המיליטריזציה שעוברת החברה הישראלית מעמיק דווקא מחמת העדר הסממנים החיצוניים של המיליטריזם הקלאסי המקובל. זה האחרון בולט וקל לאבחון ולאתור, בניגוד למיליטריזם האזרחי, שמעצם טבעו הוא חבוי, סובטילי, וכאילו "מובן מאליו" (בהיותו חלק מההגמוניה), ועל-כן קשה לאיתור.

התורה הצבאית מעולם לא זוכה לקנוניזציה, לביטוי מגובש, רשמי ושלם.¹⁴ ובכל-זאת, ואולי בזכות זאת, כחלק מן הספיגה של הסכסוך אל תוך שגרת חייו של הקולקטיב, הולכת ומתגבשת "תורת ביטחון לאומי", שאינה רק תורה צבאית שהמדינה וצבאה אימצו אותה (ואשר חלק ממרכיביה נוצרו תוך כדי מלחמת 1948, ואף לפנייה). דומה שמרבית הנחות-היסוד שלה, הפוליטיות והצבאיות כאחת, לא זו בלבד שהן מעצבות חלקים מתוך דפוסי ההתנהגות והחשיבה הישראליים בסכסוך הישראלי-ערבי, ולעתים הופכות לנבואה שמגשימה את עצמה,¹⁵ הן גם מחלחלות אל מרבית תחומי החיים האחרים, אל ההסדרים המוסדיים והתפישות המוסריות. כלומר, הכיוון הולך ומתהפך – במקום שהתורה הביטחונית תספק מענה אד-הוק למצבי מלחמה ולהתארגנות והכנה לטווח ארוך במצבי מלחמה, היא זו שמעצבת במידה רבה את אותה מציאות פוליטית שצריך למצוא לה מענה צבאי. כיוון שהסכסוך הוא המצב השגרתי והרגיל, הרי שקצו, או מה שכונה "שלום" ברטוריקה של השיח הפוליטי, נתפש כמצב מאיים וכמשבר פוטנציאלי (Kimmerling 1987, 13-34). האיום הוא גם חיצוני (השלום מוצג כשיטה ערבית חלופית להכחדת ישראל בשלבים), או פנימי – מצב העלול לגרום למלחמת-אזרחים בין השלטון ובין מתנגדיו ההסדר, בין מצדדי ההסדר ובין מתנגדיו, ועוד.

הנחות-יסוד. אמנם התורה הצבאית, על גלגוליה, היא תוצאה של צרכים, תכתיבים ואילוצים גיאר פוליטיים וצבאיים טהורים, כפי שאלה נתפשו או פורשו על-ידי ההנהגה הפוליטית והצבאית בתקופות שונות, אך תרגומה להסדרים מוסדיים הופך את החברה הישראלית לחברה מגויסת באורח מתמיד הלכה למעשה. גיוס זה אינו מתקיים רק במישור המוסדי אלא גם במישור המנטאלי, הנורמטיבי והערכי-מוסרי.

13. יוצא מן הכלל מסוים בכל ההתנהגות הזאת, הן של המרכז והן של הפריפריה, היתה ההימנעות מתגובה צבאית על התקפות הטילים העיראקיות על ריכוזי האוכלוסייה האזרחית בישראל (תוך היענות ללחץ אמריקני להשאיר את ישראל מחוץ לקואליציה המערבית-ערבית במלחמה זו). הבעיה כאן היתה היעדר מובנות המצב, כלומר אי-היכולת להגדירו כ"מלחמה" ואם כן איזה סוג של מלחמה (קימרלינג 1991).
14. היו רק מקרים בודדים שבהם חלקים מן התורה או מסכת שלמה שלה הועלו על הכתב (שלא על-ידי חוקרים אקדמיים). הבולט ביניהם היה ספרו של יגאל אלון מסך של חזק (אלון 1959) [1968], שדן בתורה בהקשר של מאבקים פנימיים על עצם הגדרתה של תורה זו, בעיקר מול הדוקטרינה החלקית שהציע משה דיין (1959 ו-1967). ראה גם טל (1977). על שינויים חלקיים בתורה, ראה בגין (1982). תיאורים וניתוחים אקדמיים של תורת הביטחון הלאומי של ישראל ראה, Handel 1973; Horowitz 1982; יריב 1985; לויטה 1988.
15. למשל, מלחמת 1967 החלה בהפרת כמה מן העילות למלחמה (*casi belli*) שישראל קבעה לעצמה, ושהיו מאבני-היסוד של התורה הצבאית הישראלית באותה עת. התגובה המיידית היתה גיוס כללי של כוחות המילואים, וההנחה היתה שאקט זה יספיק כדי לאלץ את מצרים לשוב לסטטוס-קו הקודם, כלומר לאפשר שיט חופשי במים הבינלאומיים והחזרת כוחות החיץ של האו"ם. המצרים, בדומה לישראלים, נכנסו למלכוד ולא יכלו להרשות לעצמם לחזור לסטטוס-קו ולרסן את הרטוריקה הלוחמנית שלהם-עצמם. ככל שחלף הזמן נעשו שני הצדדים קורבנות לקונספציות הביטחון ולרטוריקה של עצמם. ישראל לא יכלה להרשות לעצמה, לא כלפי פנים ולא כלפי חוץ, לפזר את צבאה, אך גם לא להחזיקו מגויס ללא מעש ו"הצדקה" למשך זמן ממושך. כך נאלצה ישראל לתקוף את מצרים ב-6 ביוני 1967, להגיב על התקפות ירדניות וקומיות ולבסוף, בעקבות לחצים של יישובי הצפון וקבוצות לחץ אחרות, לכבוש גם קטע מן הרמה הסורית (רמת-הגולן).

מתוך השיח הביטחוני הישראלי אפשר לחלץ כמה הנחות-היסוד שעליהן בנויה תפיסת "הביטחון הלאומי" הישראלית:

- א. ישראל היא חברת מהגרים-מתיישבים המצויה במאבק אקוטי ומתמשך על עצם קיומה הלגיטימי, מול סביבתה הערבית והאסלאמית המיידית ואף זו המרוחקת. הנטייה בקרב חלק מן התרבות הפוליטית הישראלית היא לראות בסכסוך מקרה-פרטי של יחסים אוניברסליים בין גויים ליהודים לאורך כל הדורות, מאבק בין דתות וציוויליזציות מתחרות, ובעיקר בין רודפים לנרדפים. בהקשר זה, אחת המטרות של "הביטחון הלאומי" היא מניעת שואה נוספת מן העם היהודי. הדימוי-העצמי הוא תערובת של חולשה ועוצמה, או כהגדרתו הידועה של לוי אשכול, ישראל היא "שמשון המסכן" התמידי.
 - ב. בסכסוך הפוליטי-לאומי בין היהודים לערבים בכלל, ולפלסטינים בפרט, ניתן לטפל, אם כי לא ניתן לפתור אותו לחלוטין, בראש ובראשונה באמצעות כוח אלים, תוך ניסיון ליצור לגיטימציה פנימית וחיזונית לשימוש בכוח.
 - ג. היחסים בסכסוך זה אינם סימטריים, שכן ניצחון צבאי ישראלי פירושו רק סיבוב נוסף במאבק ארוך-הטווח שבין היהודים לערבים. לעומת זאת, תבוסה צבאית ישראלית פירושה השמדתה הפוליטית של המדינה היהודית, ואולי אף השמדתם הפיסית של מרבית תושביה היהודים, מצב שבסופו של דבר ימיט כליה על העם היהודי ועל היהדות כולה. מכאן גם גזורים חלקים מציווי התורה הביטחונית, אשר כאמור הפכו גם לצפנים ולעקרונות מארגנים מרכזיים בחברה הישראלית-היהודית, ואין פלא שהם כוללים שפע של תביעות חברתיות, כגון, שירות צבאי ממושך לכל הזכרים היהודים הכשירים כתנאי להשתייכות לקולקטיב. מכאן גם תפישת יישובים, בעיקר כאלה המוגדרים כיישובי ספר" (ולפי הזרזון המעודכן של מפלגת העבודה ששבה לשלטון ב-1992, "התיישבות ביטחונית") כחינויים לקיומה של המדינה. כל זאת בצד תערובת של תביעות אסטרטגיות, פוליטיות ומוסריות כלפי "העולם", כגון, עליונות צבאית אזורית מוחלטת, כולל מונופולין אזורי על נשק גרעיני, זכות וחובה לצאת למלחמה מקדימה (preventive war), ומאז 1967 אחזקת "עומק אסטרטגי", אחזקה של אזורי ביטחון (לדוגמה כיבוש עקיף של דרום-לבנון בין היתר באמצעות אחזקה, אימון ומימון צבא של שכירי-חרב), ותביעה כלפי הצד הערבי לאזורים מפורזים. תביעות אלה נתפשות באורח חלקי כלגיטימיות גם בעיני אחדים מן הצדדים הערביים בסכסוך, והיו באופן חלקי את הבסיס להסדרי השלום עם מצרים ולהבנות השקטות עם סוריה וירדן.
 - ד. הערכת מצבים משתנים והסקת מסקנות אופרטיביות הבנויות על חשיבה צבאית-אסטרטגית היוצאת מתוך הגישה של "ניתוח המקרה הגרוע ביותר" (worst case analysis). זוהי הנחת-עבודה כמעט אוניברסלית של אנשי-צבא וחלק בלתי-נפרד מהלך-הרוח הצבאי. לעומת זאת מדינאים, להבדיל מאנשי צבא ואסטרטגיה, אמורים לקבל החלטות מתוך זווית-ראייה פוליטית רחבה יותר, גם תוך נטילת סיכונים מחושבים בתחום הביטחוני, תמורת סיכויים ברי-המרה (convertable) לתחום הפוליטי.
 - ה. דומה שהיסוד הבולט שנועד מן התורה הצבאית-פוליטית הישראלית, הוא תפישה מגובשת כלשהי בנוגע לגורלם של השטחים הכבושים ואוכלוסייהם. היעדרות זו בולטת בעיקר לנוכח אופיה התוקפני של תורה זו; למשל, הציווי של ניהול מלחמות בשטח אויב בלבד, והציווי של מכת-נגד מקדימה במקרה של היערכות מאיימת של כוחות אויב. "חור שחור" מושגי זה, היה לקונספציה בפני עצמה, ולחלק מן הלגיטימציה להמשך מצב הכיבוש בשטחי הגדה המערבית, רצועת עזה והרמה הסורית.
 - ו. עד להשגת הסכם השלום עם מצרים, התקיימה הנחת-יסוד נוספת, זו של א-סימטריות נוספת בסכסוך: לאמור, שליטתה של ישראל בסכסוך היא חד-כיוונית: ישראל אינה יכולה להביא לרגיעה של הסכסוך, לא כל שכן להשגת שלום, בין אם כתוצאה ממעשיה או ממחללה. לעומת זאת, ישראל יכולה לגרום להסלמה בסכסוך. לא ברור עד כמה חלו שינויים במרכיב זה של התורה הביטחונית של ישראל בעקבות חתימת הסכם השלום עם מצרים. עד כה נתפש שלום זה במידה רבה כאירוע חריג (או לא "ממש שלום"), ולא כשינוי במהלכים היסטוריים במזרח-התיכון. מאז שובה של מפלגת העבודה לשלטון ב-1992, הושם הדגש על אפשרות, השגת הסדרים התלויים גם במעשיה של ישראל.
- יש לציין עוד כי למרות שעקרונותיה הבסיסיים של התורה הצבאית קבועים, פחות או יותר, היא נתונה לשינויים מתמידים, ולא תמיד כל מרכיביה מוסכמים על כל מקבלי החלטות בדרג הצבאי וב"דרג האזרחי". למשל, קיימת מחלוקת מתמדת לטובת איזה צד בסכסוך פועל הזמן או הסטטוס-קוו. לא תמיד מיושמים כל מרכיבי התורה הלכה למעשה, וחלק מן החריגות ממנה זוכה לגינוי,

בעוד שחלק אחר מתמסד ותורם לשינויה. כמרכז, חלק מן הסכסוכים המתגלעים בתוך המערכת הם תוצאות של סתירות ומתח בין עקרונות או ביצוע תורת הביטחון לאומי לבין גישות פוליטיות ואידיאולוגיות מתחרות, אשר לעתים עצם צמיחתן והתעצמותן הן המשך לוגי של התורה הביטחונית עצמה. במלים אחרות, בתוך תורת הביטחון עצמה צפונים זרעים לשבירת ההגמוניה של המיליטריזם האזרחי.

תרבות פוליטית עם דגשים פרימורדיאליים. משנת 1977 ועד 1992, עת שלטה מפלגת הליכוד בראש קואליציה דתית-לאומנית, חלו שינויים מעמיקים למדי בפרקטיקה הפוליטית הישראלית, שהיו מעוגנים בתת-תרבות פוליטית חלופית. מול המיליטריזם האזרחי מבית-היצר של מפלגת העבודה, שהיה בנוי על "דת הביטחון הלאומי", ולעתים אף לצדו, הופיעה תפישה מתחרה של "לאומיות טריטוריאלית" ו"לאומיות דתית" משלימה, כאשר יסודות פרימורדיאליים-שבטיים מהווים את המכנה המשותף ביניהן (Kimmerling 1985b). יסודות אלה היו קיימים עוד קודם-לכן בתוך המערכת, אלא שבאותה תקופה משקלם עלה. הנחות-היסוד של התרבות הפוליטית הלאומנית-דתית לא היו שונות בהרבה מזו של תרבות "הביטחון הלאומי", אלא בנקודות שהיא עמדה עליהן את הדגש. היא התייחסה אל "ארץ-ישראל" כאל טריטוריה בעלת קדושה דתית ואו לאומית, וכמה מן הווריאנטים השוליים שלה אף תבעו גירוש של כלל הלא יהודים מתוך גבולות הטריטוריה הזאת, בין אם באופן מיידי ובין אם כתוכנית-פעולה לכשתזדמן הזדמנות נאותה לכך (למשל, מלחמה בקנה-מידה אזורי). לצורך הבטחת השליטה על כלל הטריטוריה ויצירת עובדות בלתי-הפיכות וזרחה הקמת יישובים יהודיים בתוך אזורים צפופי אוכלוסייה פלסטינית בתוך השטחים הכבושים, אך באותה מידה, בתקווה להגיע לביסוס השליטה על "ארץ-ישראל השלמה", היתה נכונות לוותר על חצי-האי סיני (שטח שהיה "מקודש" מנקודת-ראותה של תפישת הביטחון הלאומי המתחרה).

שינוי נוסף שחוללה התרבות הפוליטית הלאומנית-דתית, היה אוטונומיה גדולה יותר שהעניקה לתחום הפוליטי והאידיאולוגי על פני שיקולי הביטחון הלאומי שנראו כ"צרים מדי". דגש אידיאולוגי-פוליטי כזה הביא לשינויים בהבניית דרגות החופש והאוטונומיה המותרות למרכז הפוליטי, כאשר העיקרי בהם הוא ההכרה שמותר למדינה לנהל מלחמות ברירה (בגין 1982), וכי לטריטוריות יש ערך מוסרי מעל ומעבר לערכן האסטרטגי-צבאי, שעשוי להשתנות עם הזמן או לאבד את חשיבותו לנוכח מערכות-נשק חדישות, אופיו של שדה-הקרב העתידי או שינויים פוליטיים אזוריים או עולמיים.

אולם כאשר מנחם בגין טען בעת מלחמת 1982 לפרימאט השיקול הפוליטי והשימוש בצבא בצורה גלויה כדי לממש מטרות פוליטיות ואידיאולוגיות, הוא כבר כפר באחת מהנחות-היסוד של תרבות המיליטריזם האזרחי, לפיה "צבא עם" יכול להילחם רק מלחמות "אין ברירה". בכך זעזע בגין לראשונה את הקונצנוס בנוגע לניהול המלחמה שהיה קיים עד אז ביחס לכל מלחמות ישראל. טענתו היתה, שמלחמה יכולה להיות "מלחמת ברירה", ובעת ובעונה אחת גם מלחמה צודקת (jus ad bellum). כאשר צורפו לכך גם מחירים כבדים מדי בנפגעים ואי-היכולת לסיים את הפעולה בזמן הקצר המובטח, פרצו גלי המחאה וניתן היה לגבש התנגדות המונית למלחמה כלשהי, לראשונה בתולדות המדינה הישראלית, כולל התנגדות בתוך הצבא עצמו. למעשה, עד שבא מנחם בגין וטען ללגיטימיות של "מלחמות ברירה", כל מלחמה שישראל ניהלה או היתה מנהלת, כולל מלחמת לבנון, היו מעצם הגדרתן מלחמות "אין ברירה". תביעתו של בגין לזכותה של המדינה לצאת למלחמה כדי להשיג יעדים פוליטיים ואידיאולוגיים ולזכותה הלגיטימית של הדרג הפוליטי להחליט על יציאה למלחמה כזאת, פעלה לשבירת מציאות מובנית שהגדירה כל מלחמה כ"מלחמת אין ברירה".

אין זה פלא, איפוא, שאם בודקים את ההתנהגות של הגרעין הקשה של מתנגדי אותה מלחמה, סרבני השירות (אף היא תופעה חדשה בתרבות הפוליטית הישראלית), מתגלה שרוב סרבני השירות במלחמת לבנון מייחסים חשיבות רבה לחובה האזרחית לשרת בצבא. הם רואים בשירות הצבאי "חוויה ישראלית" מרכזית וחלק מזהותם כישראלים. אקט הסירוב מתפרש כמחאה כנגד הסטייה של קובעי מדיניות הביטחון מן המודל הטהור של "התנהגות צבאית", או מן המטרות שהמדינה אמורה להגשים באמצעות הכוח האלים (הלמן 1993). הסירוב הסלקטיבי היה איפוא ניסיון נואש "לתקן את אופן השימוש בצבא", אך בשום פנים ואופן לא לשלול את האופציה של שימוש בצבא בכל מקרה. תופעה דומה כמעט ולא קיימת כתופעה סוציולוגית, למשל בקרב החיילים הממלאים תפקידי שיטור וביטחון פנים מול הפלסטינים, אוכלוסי השטחים הכבושים, בעקבות המרי האזרחי שפרץ שם. הצבא (גם הרוב הגדול של משרתי המילואים בקרבו) נענה

במקרה זה לדרג הפוליטי, ומקבל את הגדרת המצב כסוג של מלחמת "אין ברירה". המיליטריזם האורחי מהווה גם כיום את הגישה המקובלת יותר על מרבית הקולקטיב היהודי ומגשר בפועל על חילוקי הדעות העמוקים בין התפישות המנוגדות לכאורה בימין ובשמאל, בדבר ניהול הסכסוך הישראלי-ערבי בכלל, והסכסוך היהודי-פלסטיני בפרט, והדרכים לפתרונם.

החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

ביבליוגרפיה

- אלון, יגאל, [1959] 1968. מסך של חול: ישראל וערב בין מלחמה לשלום, הרצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב. אלמוג, עוז, 1992. "אנדרטות לחללי מלחמה בישראל: ניתוח סמיוולוגי", *מגמות* 34 (2): 179–210.
- ביכלר, שמשון, 1991. "הכלכלה הפוליטית של הרצאות הביטחון בישראל", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה למדעי המדינה, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- בגין, מנחם, 1982. "מלחמת ברירה ומלחמת אין ברירה", ידיעות אחרונות, 20.8.82 (הרצאה לפני הניכח המכללה לביטחון לאומי).
- בן-אליעזר, אורי, 1988. "צבאיות, סטטוס ופוליטיקה: דור ילידי הארץ וההנהגה שקדמה להקמת המדינה", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- ברזילי, גד, 1992. דמוקרטיה במלחמה: מחלוקת וקונסנזוס בישראל, ספרית פועלים, תל-אביב.
- הופנונג, מנחם, 1991. ישראל — ביטחון המדינה מול שלטון החוק: 1948–1991, נבו, ירושלים.
- הורוביץ, דן, 1985. "הקבוע והמשתנה בתפיסת הביטחון הישראלית", אצל י. אלפרט (עורך) *מלחמת ברירה, הרצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב*, עבור המרכז ללימודים אסטרטגיים על-שם יפה, עמ' 57–116.
- הורוביץ, דן ומשה לייסק, 1977. מיישוב למדינה: יהודי ארץ-ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, עם עובד, תל-אביב.
- _____, 1990. מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר, עם עובד, תל-אביב.
- הלמן, שרה, 1993. "הסירוב לשרת בצבא כניסיון להגדרה מחדשת של האזרחות", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה חברתית, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים.
- יריב, אהרון, 1985. "מלחמת ברירה, מלחמת בליית ברירה", אצל י. אלפרט (עורך) *מלחמת ברירה, הרצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב*, עבור המרכז ללימודים אסטרטגיים על-שם יפה, עמ' 9–30.
- לוי, יגיל, 1993. "תפקיד הספירה הצבאית בבינוי הסדר החברתי-פוליטי בישראל; ניהול הסכסוך הישראלי-ערבי כאסטרטגיית שליטה מדינתית", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, החוג למדע המדינה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- לייטה, אריאל, 1988. הדוקטרינה הצבאית של ישראל: הגנה והתקפה, הרצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב, עבור המרכז ללימודים אסטרטגיים על-שם יפה.
- ליבלר, עמיה, 1987. אביב שנות, שוקן, ירושלים.
- סמוחה, סמי, 1983. "עדתיות וצבא בישראל: תיוות לדיון ולמחקר", *מדינה*, ממשל ויחסים בינלאומיים, חורף: 5–32.
- קאופמן, אודי, 1990. עלייתם ונפילתם של משטרים צבאיים באמריקה הלטינית, משרד הביטחון, גלי צה"ל, סדרת האוניברסיטה המשודרת.
- קימורלינג, ברוך, 1982. "המלחמה החשובה ביותר", *הארץ*, 1.8.82.
- _____, 1991. "מלחמת מאסף על הגמוניה, חוץ ופנים", *פוליטיקה*, 37: 9–17.
- שלף, ליאון, 1989. קול הכבוד: סרבות מצפונית מתוך נאמנות אזרחית, רמות, תל-אביב.
- שפירא, אניטה, 1992. חרב היונה — הציונות והכוח 1881–1948, עם עובד, תל-אביב.

- Allon, Yigal, 1976. "Israel: The Case for Defensible Borders," *Foreign Affairs* 55 (1):38–53.
- Al-Qazzaz, Ayad, 1973. "Army and Society in Israel," *Pacific Sociological Review* 16 (2):139–152.
- Andreski, Stanislav, 1968. *Military Organization and Society*, 2nd ed. Berkeley: University of California Press.
- Arian, Asher, Ilan Talmud and Tamar Herman, 1988. *National Security and Public Opinion in Israel*. Boulder, Colo.: Westview Press for Jaffe Center for Strategic Studies, Tel Aviv University.
- Aronson Shlomo with Oded Brosh, 1992. *The Politics and Strategy of Nuclear Weapons in the Middle East: Opacity, Theory and Reality 1960–1991 — An Israeli Perspective*. Albany, N.Y.: SUNY Press.
- Azarya, Victor, 1983. "The Israeli Armed Forces," in *The Political Education of Soldiers*, ed. M. Janowitz and S.D. Wesbrook, pp. 99–127. Beverly Hills: Sage.

- Azarya, Victor and Baruch Kimmerling, 1983. "New Immigrants in the Israeli Armed Forces," *Armed Forces and Society* 6:455–482.
- Bar-Yosef, Rivka and Dorit Padan-Eisentark, 1977. "Role System under Stress: Sex Roles in War," *Social Problems* 25:135–145.
- Ben-Ari, Eyal, 1989. "Masks and Soldiering: The Israeli Army and the Palestinian Uprising," *Cultural Anthropology* 4 (4):372–389.
- Biale, David, 1986. *Power and Powerlessness in Jewish History*. New York: Schocken Books.
- Bloom, Anne R. and Rivka Bar-Yosef, 1984. "Israeli Women and Military Service: A Socialization Experience," in *Military and Security: A Reader*, ed. M. Lissak and B. Kimmerling, pp. 616–635. Jerusalem: Akademon. (English and Hebrew)
- Bowden, Tom, 1976. *Army in the Service of the State*. Tel Aviv: University Publishing Projects.
- Carmi, Shulamit and Henry Rosenfeld, 1989. "The Emergence of Militaristic Nationalism in Israel," *International Journal of Politics, Culture, and Society* 3 (1):5–49.
- Coleman, James S. and Belmont Brice, 1962. "The Role of the Military in Sub-Saharan Africa," in *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*, ed. John J. Johnson, pp. 359–406. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Dowty, Alan, 1988. "The Use of Emergency Powers in Israel," *Middle East Review* 30 (1):34–46.
- Ehrlich, Avishai, 1987. "Israel: Conflict, War and Social Change," in *The Sociology of War and Peace*, ed. C. Creighton and M. Saw, pp. 121–143. London: Macmillan.
- Gal, Reuven, 1986. *A Portrait of the Israeli Soldier*. Contributions in Military Studies, No. 52. New York: Greenwood Press.
- Giddens, Anthony, 1985. *The Nation-State and Violence: A Contemporary Critique of Historical Materialism*. Berkeley: University of California Press.
- Granmsci, Antonio, 1973. *Letters From Prison*. New York: Harper and Row.
- Finer, Samuel E., 1962. *The Man on Horseback: The Role of the Military in Politics*, enlarged ed. Harmondsworth, England: Penguin.
- Handel, Michael, 1973. *Israel's Political-Military Doctrine*. Cambridge, Mass.: Center for International Affairs, Harvard University.
- Halperin, Ariel and Daniel Tsidon, 1992. "The Conversion of Israeli Defence Industry: The Labor Market." Discussion Paper No. 3-4-92. Tel Aviv: Israeli International Institute for Applied Economic Policy Review. Mimeo.
- Halpern, Ben, 1962. "The Role of the Military in Israel," in *The Role of the Military in Underdeveloped Countries*, ed. John J. Johnson, pp. 317–358. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Horowitz, Dan, 1977. "Is Israel a Garrison State?" *The Jerusalem Quarterly* Summer: 58–75.
- , 1982. "The Israeli Defence Forces: a Civilianized Military in a Partial Militarized Society," in *Soldiers, Peasants, and Bureaucrats*, ed. R. Kolkowitz and A. Korbonski, pp. 77–106. London: George Allen and Unwin.
- Horowitz, Dan and Baruch Kimmerling, 1974. "Some Social Implications of Military Service and Reserves System in Israel," *Archives Européennes de Sociologie* 15:262–276.
- Huntington, Samuel P., 1957. *The Soldier and the State: The Theory and Politics of Civil-Military Relations*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, Belknap Press.
- Inbar, Efraim, 1991. *War and Peace in Israeli Politics: Labor Party 6 Positions on National Security*. Boulder: Lynne Rienner Publishers.
- Janowitz, Morris, 1971. *The Professional Soldier*. New York: The Free Press.
- Johnson, John J., 1964. *The Military and Society in Latin America*. Stanford, Calif.: Stanford University Press.
- Kimmerling, Baruch, 1974. "Anomie and Integration in Israeli Society and the Salience of the Arab Israeli Conflict," *Studies in Comparative International Development* 9 (3):64–89.
- , 1978. "The Israeli Civil Guard," in *Supplementary Military Forces: Reserves, Militias, Auxiliaries*, ed. L.A. Zurcher and G. Harries-Jenkins, pp. 107–125. Beverly Hills: Sage.
- , 1979. "Determination of the Boundaries and Framework of Conscription: Two Dimensions of Civil-Military Relations in Israel," *Studies in Comparative International Development* 14:22–41.
- , 1983. *Zionism and Territory: The Socioterritorial Dimensions of Zionist Politics*. Berkeley: Institute of International Studies, University of California.
- , 1985a. *The Interrupted System: Israeli Civilians in War and Routine Times*. New Brunswick, N.J.: Transaction.
- , 1985b. "Between the Primordial and the Civil Definitions of the Collective Identity," in *Comparative Social Dynamics*, ed. Erik Cohen, Moshe Lissak, and Uri Almagor, pp. 282–286. Boulder: Westview.
- , 1987. "Exchanging Territory for Peace: A Macrosociological Approach," *The Journal of Applied Behavioral Science* 23 (1):13–34.
- , 1989. "Boundaries and Frontiers of the Israeli Control System," in *The Israeli State and Society: Boundaries and Frontiers*, ed. B. Kimmerling, pp. 265–284. Albany N.Y.: SUNY Press.
- , 1992. "Sociology, Ideology, and Nation-Building: The Palestinians and their Meaning in Israeli Sociology," *American Sociological Review* 57 (August):1–15.

- Kimmerling, Baruch and Joel S. Migdal, 1993. *Palestinians: The Making of a People*. New York: The Free Press.
- Laswell, Harold D., 1941. "The Garrison State," *American Journal of Sociology* 46:455–468.
- Lissak, Moshe, 1972. "The Israeli Defence Forces as an Agent of Socialization and Education: A Research in Role Expansion in a Democratic Society," in *The Perceived Role of the Military*, ed. M.R. van Gils, pp. 325–340. Rotterdam: Rotterdam University Press.
- , 1985. "Boundaries and Institutional Linkages Between Elites: Some Illustrations from Civil-Military Relations in Israel," *Politics and Society* 1:129–148.
- Liebman, Charles S. and Eliezer Don-Yehiya, 1983. *Civil Religion in Israel: Traditional Judaism and Political Culture in the Jewish State*. Berkeley: University of California Press.
- Lomsky-Feder, Edna, 1992. "Youth in the Shadow of War, War in the Light of Youth: Life-Stories of Israeli Veterans," In *Adolescence, Careers, and Culture*, ed. Wim Meeus, Martijn de Goede, Willem Kox, and Klaus Hurrelmann, pp. 393–408. Berlin: Walter de Gruyter.
- Luckham, A. R., 1971. "A Comparative Typology of Civil-Military Relations," *Government and Opposition* 6 (1):5–35.
- Lukes, Steven, 1974. *Power: A Radical View*. London: Macmillan.
- Luttwak, Edward and Dan Horowitz, 1975. *The Israeli Army*. London: Allen Lane.
- Mann, Michael, 1987. "The Roots and Contradictions of Modern Militarism," *New Left Review* 162:35–50.
- Marwick, Arthur, 1977. *War and Social Change in the Twentieth Century*. London: Macmillan.
- Mills, C. Wright, 1956. *The Power Elite*. New York: Oxford University Press.
- Mintz, Alex, 1984. "The Military-Industrial Complex: The Israeli Case," in *Israeli Society and Its Defense Establishment: The Social and Political Impact of a Protracted Violent Conflict*, ed. M. Lissak, pp. 103–127. London: Cass.
- , 1985. "Military-Industrial Linkages in Israel," *Armed Forces and Society* 12 (1):9–27.
- Mintz, Alex, and M. D. Ward, 1989. "The Political Economy of Military Spending in Israel," *The American Political Science Review* 82:521–533.
- Peri, Yoram, 1983. *Between Battles and Ballots: Israeli Military in Politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perlmutter, Amos, 1968. "The Israeli Army in Politics: The Persistence of the Civilian over the Military," *World Politics* 20 (4):606–643.
- , 1977. *The Military and Politics in Modern Times: On Professional, Praetorian, and Revolutionary Soldiers*. New Haven, Conn.: Yale University Press.
- Rapoport, David C., 1962. "A Comparative Theory of Military and Political Types," in *Changing Patterns of Military Politics*, ed. S.P. Huntington, pp. 71–101. New York: The Free Press.
- Rolbant, Samuel, 1970. *The Israeli Soldier: Profile of an Army*. New York: Thomas Yoseloff.
- Roumani, Maurice M., 1979. *From Immigrants to Citizens: The Contribution of the Army to National Integration in Israel — The Case of Oriental Jews*. The Hague: Foundation for Studies of Plural Societies.
- , 1991. "The Military, Ethnicity, and Integration in Israel — Revisited," in *Ethnicity, Integration, and the Military*, ed. H. Dietz, J. Elkin, and M. Roumani, pp. 51–80. Boulder, Colo.: Westview Press.
- Sasson-Levy, Orna, 1992. "The Problem of Gender in Israeli Protest Movements: A Case Study," paper presented at the Annual Meeting of the Association for Israel Studies. Milwaukee, Wisconsin, 24–25 May.
- Schiff, Rebecca L., 1992. "Israel as an Uncivil State: A Reconsideration of Civil-Military Relations," *Security Studies* 1(4):637–658.
- Shamgar-Handelman, Lea, 1986. *Israeli War Widows: Beyond the Glory and Heroism*. Massachusetts: Begin and Garvey.
- Shaw, Martin, 1991. *Post-Military Societies: Militarism, Demilitarization, and War at the End of the Twentieth Century*. London: Polity Press.
- Speier, Hans, 1953. "Militarism in the Eighteenth Century," in *Social Order and the Risks of War: Papers in Political Sociology*, pp. 230–252. Cambridge, Mass.: M.I.T. Press.
- Tal, Israel, 1977. "Israel's Doctrine of National Security — Background and Dynamics," *The Jerusalem Quarterly* 4:44–57.
- Teveith, Shabtai, 1972. *Moshe Dayan*. London: Weidenfeld and Nicolson.
- Vagts, Alfred, [1937] 1953. *A History of Militarism: Civilian and Military*. New York: The Free Press.